

ΕΤΗΣΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ Ιστορίας, Κοινωνίας και Πολιτικής

Γράφουν

- Νίκος Μούδουρος
- Αντρέας Παναγιώτου
- Πέτρος Πέτρου
- Θέκλα Κυρίτση
- Ρίτα Πανασούρα
- Ιωσηφίνα Μαύρου
- Μαρία Φιλοκύπρου, Αιμίλιος Μιχαήλ,
Σταυρούλα Θραβάλου και Χρύσω
Ηρακλέους

Εκδοτική Επιμέλεια
Ινστιτούτο Ερευνών ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

2020

Επιμέλεια:

Ινστιτούτο Ερευνών Προμηθείας

Σχεδιασμός:

Ινστιτούτο Ερευνών Προμηθείας

Εκτύπωση:

Print XPress

Έκδοση Ινστιτούτου Ερευνών Προμηθείας

ISSN 2421-7700

© Copyright

Εκδόσεις Ινστιτούτου Ερευνών ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

2020

Ιστορίες γυναικών: Ένα αρχείο αφιερωμένο στις αφανείς της κυπριακής ιστορίας

Εισαγωγή

Στις αρχές του 2019, το Ινστιτούτο Ερευνών Προμηθέας σε συνεργασία με το Κέντρο Ισότητας και Ιστορίας του Φύλου (ΚΙΙΦ) και το Πανεπιστήμιο Κύπρου—με τη συγχρηματοδότηση του Ιδρύματος Προώθησης Έρευνας (ΙΠΕ)—, ξεκίνησαν τη δημιουργία ενός ψηφιακού αρχείου αφιερωμένου στην ιστορία των Κυπρίων γυναικών.¹ Το αρχείο αναμένεται ότι θα ανοίξει για το κοινό στα τέλη του 2020 και θα είναι προσβάσιμο μέσω διαδικτύου. Δεδομένου ότι το σχετικό αρχείο αποτελεί την πρώτη συγκροτημένη και συστηματική προσπάθεια για

¹ Αρχείο Ιστορίας Γυναικών με όνομα «Κυπριακή Διαδικτυακή Βιβλιοθήκη για το Φύλο» - «Cyprus Library Online: Clio for Gender». Βλ. την επίσημη ιστοσελίδα του προγράμματος: <http://clioforgender.com>

τη συλλογή, συγκέντρωση και οργάνωση υλικού αναφορικά με τη σύγχρονη κοινωνικο-πολιτική ιστορία των γυναικών της Κύπρου, σε αυτό το άρθρο επιχειρούμε να τοποθετήσουμε το αρχειακό εγχείρημα σε ένα ευρύτερο θεωρητικό και ιστορικό πλαίσιο.

Συγκεκριμένα, μας ενδιαφέρει η εξέλιξη της σύγχρονης ιστορίας των γυναικών και της ιστορίας του φύλου στην κυπριακή ιστοριογραφία. Εστιάζουμε κυρίως, αν και όχι αποκλειστικά, στην περίοδο την οποία καλύπτει το σχετικό αρχείο, δηλαδή την περίοδο 1878-1960. Παρότι δεν απουσιάζουν από την παρούσα μελέτη οι αναφορές σε βιογραφίες μεμονωμένων γυναικών ή σε κείμενα που ασχολούνται ευρύτερα με τη γενική ιστορία, την ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία, τη λαογραφία κ.α., η προσοχή μας στρέφεται κυρίως στη βιβλιογραφία που ασχολείται ειδικά με την ιστορία των γυναικών και συνεισφέρει σε μια συνολική ιστοριογραφική πρόταση για τη δράση και τη ζωή των γυναικών κατά τη νεότερη και σύγχρονη Κύπρο.

Προτού όμως περάσουμε στην κυπριακή περίπτωση, η δημιουργία ενός αρχείου αφιερωμένου στην ιστορία των γυναικών² θέτει καταρχάς ένα ευρύτερο ερώτημα γύρω από το τι είναι η ιστορία των γυναικών και γιατί αποτελεί ξεχωριστό ιστοριογραφικό αντικείμενο. Αν αυτό φαίνεται προφανές, ότι δηλαδή αυτή η ιστορία αφορά τη μελέτη της παρουσίας και της δραστηριότητας των γυναικών ως ιστορικά υποκείμενα, τα ερωτήματα που προκύπτουν από την απάντηση—και τα οποία δεν είναι και τόσο προφανή—αφορούν στο πώς, πότε και για ποιο λόγο αναπτύχθηκε η ιστορία των γυναικών ως διακριτός κλάδος με δική του ιστορία και εξειδικευμένη βιβλιογραφία.

2 Τις τελευταίες δεκαετίες υπάρχει αρκετή ανάπτυξη ιστορικών αρχείων ανά το παγκόσμιο που επικεντρώνονται στην ιστορία των γυναικών ή στις έμφυλες πτυχές της ανθρώπινης ιστορίας. Κάποια ενδεικτικά παραδείγματα τέτοιων αρχείων είναι: The Women's Library of the London School of Economics and Political Science (<http://www.lse.ac.uk/library/collection-highlights/The-Womens-Library>). The National Women's History Museum στις ΗΠΑ (<https://www.womenshistory.org>). The AVG-Carhif archive and research center for women's history in Brussels (http://www.avg-carhif.be/cms/le_carhif_fr.php). The women's history archives για τις γυναίκες της Ισλανδίας (<https://kvennasogusafn.is/index.php?page=english>) και πολλά άλλα.

Οι απαρχές της ιστορίας των γυναικών

Για να εξετάσουμε τα συγκεκριμένα ερωτήματα, καταφεύγουμε στην ιστορία της ιστορίας των γυναικών. Συγκεκριμένα, ανάμεσα στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και τις αρχές της δεκαετίας του 1970 πραγματοποιήθηκε μια σημαντική στροφή προς την ιστορία των γυναικών ως διακριτό ιστοριογραφικό αντικείμενο στην οποία διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο χώρες όπως οι Η.Π.Α. και η Μεγάλη Βρετανία (Perrot 2006, Αβδέλα-Ψαρρά 1997, Χάφτον 2003). Η στροφή αυτή είχε άμεση σχέση με τις ιστορικές εξελίξεις και τα κοινωνικά κινήματα που είχαν προηγηθεί. Συγκεκριμένα, η δεκαετία του 1950 στην Αμερική σημαδεύτηκε από το κίνημα για τα πολιτικά δικαιώματα των μαύρων (Aimin 2002), το οποίο δεν ήταν ανεπηρέαστο από τα αντιαποικιακά κινήματα που αναπτύσσονταν σε διεθνές επίπεδο (von Eschen, 1997) ενώ η δεκαετία του 1960 γνώρισε την ανάπτυξη ενός δυναμικού αντιπολεμικού κινήματος με φόντο τον πόλεμο στο Βιετνάμ (DeBenedetti 1990). Την ίδια περίοδο, η παρουσία των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση της Αμερικής είχε αυξηθεί σε πρωτοφανή επίπεδα (Faragher and Howe 1998). Όλες αυτές οι εξελίξεις έφεραν στο προσκήνιο την οικουμενικότητα αξιών όπως η ισότητα και η δημοκρατία, οι οποίες όμως έμενε να εφαρμοστούν και σε σχέση με τα φύλα.

Σε ένα άλλο επίπεδο, η ανάπτυξη ιστοριογραφικών προσεγγίσεων, οι οποίες αμφισβητούσαν τις ελιτίστικες αφηγήσεις της κυρίαρχης ιστοριογραφίας και στρέφονταν προς τον εκδημοκρατισμό της ιστορίας, θα συνεισέφεραν επίσης στη στροφή προς την ιστορία των γυναικών, ιδιαίτερα στη Βρετανία. Συγκεκριμένα, η κοινωνική ιστορία είχε γνωρίσει μεγάλη ανάπτυξη στο Γαλλόφωνο κόσμο ήδη από τη δεκαετία του 1930 μέσα από την ιστοριογραφική παράδοση των «Annales».³ Η παράδοση αυτή χαρακτηριζόταν από μια ολιστική προσέγγιση της ιστορίας, με την έννοια ότι ήταν ανοικτή σε άλλες επιστήμες όπως η ψυχολογία, η ανθρωπολογία και η κοινωνιολογία. Αυτό μετατόπιζε το ενδιαφέρον των εκπροσώπων της από την υπέρμετρη έμφαση που έδινε η παραδοσιακή ιστοριογραφία στην πολιτική, τη διπλωματία και τους πολέμους προς νέα πεδία

3 Για μια συνοπτική αναφορά στη σχολή των Annales στα ελληνικά βλ. Τσίχλη-Αρώνη, 1986.

εξερεύνησης του παρελθόντος, όπως ήταν η κοινωνική ιστορία, η οικονομική ιστορία και η ιστορία των νοοτροπιών.⁴ Ωστόσο, παρά τη σημασία της σχολής των Annales στο γαλλόφωνο κόσμο, η δεκαετία του 1960 ήταν εκείνη που σηματοδότησε την άνθιση της λεγόμενης «νέας» κοινωνικής ιστορίας⁵ στην Αγγλόφωνη ακαδημία. Το βιβλίο του νεο-μαρξιστή ιστορικού E.P. Thompson (1991) με τίτλο *The making of the English working class* που εκδόθηκε το 1963 θεωρείται συχνά ότι συμβολίζει την αφετηρία του συγκεκριμένου ιστοριογραφικού κινήματος. Το κίνημα αυτό έδωσε σημασία στην ιστορία των καθημερινών ανθρώπων και αμφισβήτησε συστηματικά τη μονομερή ενασχόληση της παραδοσιακής ιστοριογραφίας με την ιστορία των «εξαιρέτων» και «μεγάλων αντρών» των άρχουσων τάξεων και των τοπικών ελίτ.

Κατά τα άλλα, ίσως η πλέον καθοριστική εξέλιξη αναφορικά με την εμφάνιση της ιστορίας των γυναικών ως διακριτού ιστοριογραφικού κλάδου ήταν η ανάπτυξη—αρχικά στην Αμερική και σύντομα στην Ευρώπη—ενός μαχητικού γυναικείου κινήματος. Το κίνημα αυτό είναι γνωστό στη βιβλιογραφία ως «δεύτερο κύμα φεμινισμού», όνομα που του δόθηκε αργότερα σε αναφορά με το «πρώτο κύμα φεμινισμού» που είχε δράσει κάποιες δεκαετίες νωρίτερα, δηλαδή στα τέλη του 19ου και αρχές του 20ου αιώνα.⁶ Δεδομένου ότι το πρώτο κύμα είχε διεκδικήσει θεμελιώδη πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα με βασικό άξονα το δικαίωμα στην ψήφο, το δεύτερο κύμα φεμινισμού αναπτύχθηκε σε ένα κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο, παρά τη νομική κατοχύρωση της ισότητας, και ενώ οι ρόλοι των φύλων είχαν αρχίσει

4 Κατά τις δεκαετίες του '40 και του '50, ηγετική φιγούρα της σχολής των Annales ήταν ο Fernand Braudel, ο οποίος κατέδειξε, ανάμεσα στα άλλα, τη σημασία του βλέμματος του/της ιστορικού που παρεμβαίνει συνεχώς σε κάθε στάδιο συγγραφής της ιστορίας. Βλ. κάποια από τα σημαντικότερα έργα του Fernand Braudel όπως *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας* (Braudel 1991-1998) και *Υλικός πολιτισμός, οικονομία & καπιταλισμός* (15ος και 18ος αιώνας) (Braudel 1995-1998). Όπως θα δούμε πιο κάτω, η ανάπτυξη της ιστορίας των γυναικών δύο δεκαετίες αργότερα θα επανέφερε αυτή τη θέση ως μία από τις βασικότερες μεθοδολογικές αξιώσεις του κλάδου, αφού η υποτιθέμενη «ουδετερότητα» των ιστορικών κειμένων θα καταρρίπτονταν από τη συνειδητοποίηση των πατριαρχικών σχέσεων εξουσίας και του ανδροκεντρικού βλέμματος που χαρακτήριζε το παραδοσιακό ιστορικό αφήγημα.

5 Για μια γενική άποψη για την κοινωνική ιστορία βλ. Fairburn 1999.

6 Για μια σύντομη αναφορά στην ιστορία του φεμινιστικού κινήματος βλ. Walters 2005.

να αλλάζουν και οι γυναίκες είχαν βγει στην εργασία, η ανισότητα των φύλων εξακολουθούσε να καθορίζει την κοινωνική εμπειρία. Έτσι, το δεύτερο κύμα φεμινισμού επικεντρώθηκε όχι πλέον στην τυπική ισότητα αλλά σε ζητήματα όπως οι νοσοτροπίες, η σεξουαλική απελευθέρωση, η βία κατά των γυναικών και άλλα.

Μέσα σε αυτό το περιβάλλον, κάποιες φεμινίστριες ιστορικοί αναζήτησαν στην ιστορία τις αιτίες των έμφυλων ανισοτήτων και τις ρίζες της πατριαρχίας καθώς και την ύπαρξη των γυναικών ως ιστορικό υποκείμενο με δική του συλλογική μνήμη, παρελθόν και ταυτότητα (βλ. Perrot 2006, Αβδέλα-Ψαρρά 1997). Η ιστορική διάσταση θα επέτρεπε στις φεμινίστριες της εποχής να καταδείξουν τον κοινωνικό και μεταβαλλόμενο χαρακτήρα των έμφυλων σχέσεων, σε αντίθεση με τις τότε συνήθεις προσεγγίσεις που τις παρουσίαζαν ως «φυσικές και ακίνητες στο χρόνο» (Αβδέλα-Ψαρρά 1997, σ.20). Έτσι, το 1963, όταν στη Βρετανία η «νέα» κοινωνική ιστορία έκανε τα πρώτα της βήματα—συνεχίζοντας ωστόσο να επικεντρώνεται στους άντρες (βλ. Rose 2010, Lerner 1975, Scott 1988)—, στην Αμερική η Gerda Lerner, μία από τις «μητέρες» της ιστορίας των γυναικών, διοργάνωνε το πρώτο πανεπιστημιακό μάθημα με θέμα τις «μεγάλες» γυναίκες στην Αμερικανική ιστορία (Bauer 2015).

Λίγο αργότερα, τη δεκαετία του '70, εμφανίστηκαν οι πρώτες δημοσιεύσεις γύρω από την ιστορία των γυναικών ως ιστοριογραφικό αντικείμενο. Η σύνδεση του νέου πεδίου με τα φεμινιστικά αιτήματα ήταν προφανής. Κεντρικό ζήτημα αυτής της περιόδου ήταν η απουσία των γυναικών από την επίσημη ιστοριογραφία καθώς και η σημασία της αποστέρησης των γυναικών από την ιστορία τους. «Εμείς οι 'νέες γυναίκες' αναζητούμε μια νέα ταυτότητα» και «σε αυτή την αναζήτησή μας είναι απαραίτητο να κατανοήσουμε τι μας έφερε στη σημερινή μας θέση» έγραφαν το 1972⁷ οι Bridenthal και Koonz (1977; Ιx και 10) στον πρόλογο του τόμου με το χαρακτηριστικό τίτλο *Becoming Visible: Women in European History*. Στη Βρετανία, η Μαρξίστρια και φεμινίστρια ιστορικός, Shiela Rowbotham (1973), εξέδωσε το 1973 το βιβλίο *Hidden from History* δηλώνοντας στον πρόλογο του ότι το έργο της έβγαине «κατευθείαν μέσα από ένα πολιτικό κίνημα» (Row-

7 Αν και η ανθολογία εκδόθηκε το 1977, είχε σχεδιαστεί το 1972 (Αβδέλα-Ψαρρά 1997;85).

bothem 1973;21). Την ίδια χρονιά, στη Γαλλία διοργανώνονταν από τις πρωτοπόρες ιστορικούς των γυναικών, Michelle Perrot, Pauline Schmit και Fabienne Bock, το πρώτο πανεπιστημιακό μάθημα για την ιστορία των γυναικών στη χώρα με τίτλο «Έχουν οι γυναίκες ιστορία;» (Περό 1986).

Όπως υπονοείται από τους τίτλους των δημοσιεύσεων, μια από τις πρώτες διαπιστώσεις της ιστορίας των γυναικών ήταν ότι η ιστοριογραφία έσφυζε από αναφορές σε «μεγάλους» άντρες, στρατηγούς, φιλόσοφους, πολιτικούς και επιστήμονες αλλά δεν είχε παρά ελάχιστες αναφορές σε «μεγάλες» γυναίκες. Ακόμα λιγότερες, ως εντελώς ανύπαρκτες, ήταν οι αναφορές στην πλειοψηφία των γυναικών. Αυτή η «εμφανής απουσία των γυναικών από τα ιστορικά αρχεία», παρατηρούσε η ιστορικός Olwen Hufton (Χάφτον 2003;13), «εκτός από λίγες που ανήκαν σε ειδικές κατηγορίες, όπως βασίλισσες, σύζυγοι ηγεμόνων, διάσημες ερωμένες ακόμη διασημότερων ανδρών, εταίρες ή αγίες, σήμαινε ότι η ιστορία είχε αποδοθεί μονομερώς», και συμπλήρωνε, «είτε αυτή η παράλειψη ήταν αθέλητη είτε ήταν εσκεμμένη, το αποτέλεσμα παρέμενε το ίδιο: οι γυναίκες, εκτός ελάχιστων αξιοσημείωτων εξαιρέσεων, είχαν στερηθεί τη θέση τους στην ιστορία». Στο πλαίσιο αυτό, με τον ίδιο τρόπο που η κοινωνική ιστορία αξίωνε την επανατοποθέτηση των μαζών στην ιστορία, αφού η ιστορία μέχρι τότε αναφερόταν μόνο στις άρχουσες τάξεις αφήνοντας έξω την ιστορία των λαών, έτσι και οι ιστορικοί των γυναικών συνειδητοποιούσαν ότι αυτό που παρουσιαζόταν ως ιστορία των εθνών ή ιστορία της ανθρωπότητας ήταν στην πραγματικότητα η ιστορία της μισής ανθρωπότητας (Χάφτον 2003;13) - μια ανδροκεντρική εκδοχή της ιστορίας που νομιμοποιήθηκε ως «οικουμενική».

Ωστόσο, πολύ νωρίς ο κλάδος της ιστορίας των γυναικών θα διαπίστωνε ότι το πρόβλημα δεν ήταν ότι οι γυναίκες δεν είχαν ιστορία αλλά ότι τα στοιχεία και οι πηγές που τις αφορούσαν αγνοούνταν μέχρι τότε από τους ιστορικούς ως ανάξια ιστορικής αναφοράς. Στο ίδιο πλαίσιο, η ιστορία των γυναικών έδειχνε με αρκετά προφανή τρόπο ότι η διαδικασία της συγγραφής της ιστορίας και της παραγωγής της ιστορικής γνώσης δεν ήταν και τόσο «ουδέτερη» αλλά αντανakλούσε σχέσεις εξουσίας (Αβδέλλα-Ψαρρά 1997).

Συγκεκριμένα, η πατριαρχία, όχι μόνο είχε αποκλείσει τις γυναίκες από τη διαδικασία παραγωγής της ιστορίας—αφού με την εδραίωση του επαγγελματικού χαρακτήρα του ιστορικού κλάδου στα τέλη του 19ου αιώνα οι γυναίκες αποκλείστηκαν από το επάγγελμα του ιστορικού (βλ. (Lerner 1975, Smith 2000)—αλλά τις είχε αποκλείσει και από το ίδιο το ιστορικό αφήγημα, αφήνοντας τις αόρατες στην ιστορία της ανθρωπότητας.

Με άλλα λόγια, το πρόβλημα δεν αφορούσε μόνο στην ποσότητα του χώρου που η ιστοριογραφία αφιέρωνε στις γυναίκες αλλά και στην ποιότητα των αναφορών. Στις περιπτώσεις όπου οι γυναίκες αναφέρονταν στα επίσημα ιστορικά κείμενα, οι αναφορές αυτές γίνονταν υπό την οπτική μιας πατριαρχικής ιδεολογίας ή σύμφωνα με τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις του θηλυκού. Κατά την έκφραση της Michelle Perrot (Περό, 1995) οι γυναίκες δεν εκλαμβάνονταν ως υποκείμενα και δράστες της ιστορίας αλλά μάλλον ως «βουβές κομπάρσοι» σε μια ιστορία που υποτίθεται ότι διαμορφώθηκε κυρίως ή εξολοκλήρου από άντρες. Αυτή η ιστοριογραφία, έγραφε η Lerner (1986; 223), που παρουσίαζε τις γυναίκες στο περιθώριο του ανθρώπινου πολιτισμού ως απλά θύματα της ιστορίας, ήταν ακόμα χειρότερη από το να τις ξεχνούσαν εντελώς.

Στις φεμινιστικές κριτικές της ιστορίας, όπως περιγράφονται πιο πάνω, βρίσκεται ουσιαστικά η επαναφορά, εκ μέρους του ιστορικού κλάδου αυτή τη φορά, του επιχειρήματος της Γαλλίδας φεμινίστριας Simone de Beauvoir (1949), η οποία—ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1940—στο έργο της *Το δεύτερο φύλο* έδινε ιδιαίτερη σημασία στην ιστορία, υποστηρίζοντας ότι η γυναίκα και ο άντρας δεν γίνονταν κατανοητοί ως οι δύο ισότιμοι πόλοι του είδους «άνθρωπος». Ο άντρας, σύμφωνα με τη φεμινίστρια φιλόσοφο, οριζόνταν όχι ως ένα από τα φύλα αλλά ως ο εκπρόσωπος ή το αρχέτυπο του ανθρώπινου είδους, σε αντίθεση με τη γυναίκα που γινόταν αντιληπτή ως ιδιαιτερότητα. Υπό αυτό το πρίσμα, ο άντρας εμφανιζόταν ως το υποκείμενο της ιστορίας της ανθρωπότητας, ενώ η γυναίκα ως το Άλλο φύλο της ιστορίας· το ασήμαντο, το παθητικό, το αδύναμο. Στο ίδιο έργο, η Beauvoir είχε ήδη υποστηρίξει ότι η αποστέρωση των γυναικών από την ιστορία του φύλου τους διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο στη χαμηλή αυτοεκτίμησή τους και στην αποδοχή του

υποτιμημένου ρόλου τους, αφού τους στερούσε τη δυνατότητα να διαμορφώσουν μια συλλογική ταυτότητα και συνείδηση του φύλου τους (Beauvoir 1949).

Στο πλαίσιο αυτό, οι ιστορικοί των γυναικών άρχισαν να «ανακαλύπτουν» ή να επανεξετάζουν ξεχασμένες πηγές ενώ στράφηκαν πολύ νωρίς σε εργαλεία που μέχρι τότε υποτιμούνταν από τον ιστορικό κλάδο, όπως οι προφορικές μαρτυρίες, τα προσωπικά ημερολόγια, η οικογενειακή αλληλογραφία και άλλα. Το 1983, σε μια χαρακτηριστική έκδοση με τίτλο *Ανακαλύπτοντας την Ιστορία των Γυναικών: Ένας πρακτικός οδηγός*, η Βρετανίδα Deirdre Beddoe (1983, σ. 1) αφιέρωνε τον οδηγό της σε όσες/όσους ενδιαφέρονταν να μπουν σε σοφίτες παλιών σπιτιών, σινεμά, βιβλιοθήκες, μουσεία και αρχεία για να ανακαλύψουν την ιστορία των γυναικών. Το βιβλίο της είναι ένα μόνο παράδειγμα των βιβλιογραφιών και των οδηγιών που συντάχθηκαν τη δεκαετία του 1980 με ειδικό θέμα την καταγραφή και συγκέντρωση υλικού στο οποίο οι ιστορικοί των γυναικών θα μπορούσαν να καταφύγουν (βλ. Huffton 1983, Frey et al. 1982, Davis & Conway 1981).

Την ίδια περίοδο, η ιστορία των γυναικών είχε αρχίσει να αποδίδει καρπούς σε πολλές χώρες του κόσμου (Αβδέλα-Ψαρρά, 1997: 27). Η συγκέντρωση μιας πλούσιας βιβλιογραφίας έδειχνε ότι, αν και οι δεκαετίες του 1960 και του 1970 αποτελούσαν τις απαρχές της ιστορίας των γυναικών σε επίπεδο διακριτού κλάδου, η ιστορία των γυναικών ως τέτοια δεν «ανακαλύφθηκε» εκείνη την περίοδο. Παλαιότερες αναφορές στην ιστορία των γυναικών και προσπάθειες για συγγραφή της—οι οποίες συνδέονταν συχνά με την ανάπτυξη γυναικείων κινημάτων—επανεκτιμήθηκαν, καταδεικνύοντας τον πλούτο των σποραδικών μελετών πολύ πριν από το 1970. Έτσι, οι γυναίκες του ύστερου εικοστού αιώνα άρχισαν να μαθαίνουν για περιπτώσεις όπως η Christine de Pisan, μέλος της γαλλικής βασιλικής αυλής και από τις ελάχιστες μορφωμένες γυναίκες της εποχής της. Η Pisan ολοκλήρωσε το 1405 το «Βιβλίο της πολιτείας των γυναικών»⁸ (de Pisan, 2008) στο οποίο περιέγραφε μια πολιτεία που στηριζόταν εξολοκλήρου σε γνωστές γυναίκες από την ιστορία των

8 Μετάφραση του αυθεντικού τίτλου «Le Livre de la Cité des Dames».

ανθρωπότητας. Η Pisan χρησιμοποιήσει έτσι την ιστορία «μεγάλων» γυναικών για να αμφισβητήσει τους περιορισμούς που η κοινωνία της εποχής της έθετε στις γυναίκες.

Το 1998, η Bonnie Smith στο βιβλίο της με τίτλο *The Gender of History* (Smith, 2000) ανέπτυξε το επιχείρημα ότι η ιστορία δεν γράφτηκε μόνο από άντρες ούτε ασχολήθηκε μόνο με τους άντρες. Κατά τη Smith, η τοποθέτηση ότι η ιστορία των γυναικών ανακαλύφθηκε το 1960 ή ότι γράφτηκε μόνο από άντρες στηριζόταν στην υπόθεση ότι μόνο η «επαγγελματική» ιστορία ήταν άξια αναφοράς. Αυτό που κατ' ακρίβεια συνέβη είναι ότι οι γυναίκες έγραφαν ιστορία αλλά από διαφορετική θέση σε σχέση με εκείνη των επαγγελματιών ιστορικών. Έτσι, παρότι στα τέλη του 19ου αιώνα η συγγραφή της ιστορίας απέκτησε τη μορφή του εξειδικευμένου επαγγέλματος, με τις γυναίκες να έχουν αποκλειστεί από τον χώρο του επαγγελματία ιστορικού (Lerner 1975, Smith 2000), υπήρξε από πλευράς γυναικών ένα ζωντανό και παραγωγικό ενδιαφέρον, τουλάχιστον από τα τέλη του 18ου αιώνα. Το ενδιαφέρον αυτό προερχόταν από το είδος της «ερασιτεχνικής» ιστοριογραφίας που εμφανιζόταν συνήθως σε συνάρτηση με την ανάπτυξη γυναικείων αιτημάτων στο πλαίσιο ευρύτερων κοινωνικών κινητοποιήσεων. Επιπλέον, οι γυναίκες όχι μόνο έγραφαν ιστορία πριν από το 1960 αλλά έγραφαν και για διαφορετικά θέματα από εκείνα που απασχολούσαν την επίσημη ακαδημαϊκή ιστοριογραφία δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση σε θέματα όπως η κοινωνική και πολιτισμική ιστορία και η ιστορία των γυναικών (Smith 2000) ενώ ιδιαίτερα δημοφιλείς ήταν οι ιστορίες και οι βιογραφίες «άξιων γυναικών».

Ωστόσο, πέραν του είδους της ερασιτεχνικής ιστοριογραφίας και της ιστορίας «μεγάλων» γυναικών, υπήρξαν ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα κάποιες σποραδικές ακαδημαϊκές μελέτες που επιχείρησαν να προσφέρουν ένα ολοκληρωμένο ιστοριογραφικό αφήγημα γύρω από την κοινωνική ιστορία των γυναικών. Αναφέρουμε ενδεικτικά έργα όπως: *Working Life of Women in the Seventeenth Century* της Alice Clark (1919) που μελετούσε τις επιπτώσεις του καπιταλισμού στη γυναικεία εργασία, τη μελέτη της Ivy Pinchbeck (1930) με τίτλο *Women Workers and the Industrial Revolution, 1750-1850* που επιχειρούσε όπως και η Clark την ανάλυση της σχέσης φύλου και

τάξης. Επιπλέον, το έργο της Mary Beard (1946) *Woman as Force in History* αμφισβητούσε την οπτική ότι οι γυναίκες ήταν αποκλειστικά θύματα της ιστορίας, δίνοντας έμφαση στις γυναίκες ως υποκείμενα και δράστες της ιστορίας. Παρόμοιας σημασίας ήταν οι πρώιμες εργασίες της Doris Stenton (1957) *English Woman in History* και της Eleanor Flexner (1959) γύρω από την ιστορία του Αμερικανικού γυναικείου κινήματος. Στη Γαλλία, ένα ιδιαίτερα πρωτοποριακό βιβλίο για την εποχή του γράφτηκε το 1966 από την Madeleine Guilbert (1966) με τίτλο *Οι γυναίκες και η συνδικαλιστική οργάνωση πριν από το 1914*.

Αν η δεκαετία του 1970 χαρακτηρίστηκε από τη συστηματική ανακάλυψη, επανεκτίμηση και συγκέντρωση της σχετικής βιβλιογραφίας και του ιστορικού υλικού, οι δεκαετίες του 1980, του 1990 και έπειτα, σηματοδεύτηκαν από τον εμπλουτισμό των κριτικών προσεγγίσεων της ιστορίας των γυναικών και τη διεύρυνση των θεμάτων. Από τη μια, η είσοδος νέων υποκειμένων όπως ήταν οι μαύρες γυναίκες, οι ομοφυλόφιλες γυναίκες και οι γυναίκες άλλων εθνικών και γεωγραφικών περιοχών πέραν του Αμερικανικού και Ευρωπαϊκού παραδείγματος αμφισβητούσαν τη μονολιθικότητα της κατηγορίας «γυναίκες» καθώς και την κυριαρχία της οπτικής των λευκών γυναικών των μεσαίων στρωμάτων. Παράλληλα, ο διάλογος της ιστορίας των γυναικών με τα διάφορα ιστορικά και φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής οδήγησε στην ανάπτυξη της ιστορίας του φύλου. Συγκεκριμένα, παρότι ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, η μελέτη της ιστορίας των γυναικών υπονοούσε υποχρεωτικά και τη μελέτη των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα, η δεκαετία του 1980 σηματοδότησε μια ρητή στροφή προς μια ιστορία του φύλου, η οποία συμβολίζεται στο κλασικό πλέον άρθρο της Joan Scott (1986) «Το φύλο: Μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης». Στο πλαίσιο αυτό, η ιστορία του φύλου αφορά τη «γνώση για την έμφυλη διαφορά» (Scott 1986), τις σχέσεις ανάμεσα στα φύλα και την ιστορία του κοινωνικού φύλου (gender) ως τέτοιο. Στην ιστορία του φύλου εντάσσονται ζητήματα όπως το φύλο ως ιστορική κατασκευή, η ιστορία της «αρσενικότητας» και της «θηλυκότητας», οι προσδοκίες και οι νόρμες παρελθόντων κοινωνιών και ο τρόπος που διαμορφώνονταν οι έμφυλες ιεραρχίες και βιώνονταν οι σχέσεις εξουσίας.

Όταν το 1949 η Simon de Beauvoir έγραφε το δεύτερο φύλο, ξεκινούσε με τη υπόθεση ότι ένας άντρας δεν θα σκεφτόταν να γράψει ένα βιβλίο για την ξεχωριστή θέση που κατέχουν οι αρσενικοί στην ανθρωπότητα, αφού ο άντρας δεν συμπεριφέρεται ποτέ ως άτομο ενός ορισμένου φύλου (de Beauvoir 1949, πρόλογος). Ωστόσο, με την ανάπτυξη της ιστορίας του φύλου, αρκετές είναι σήμερα οι μελέτες που ασχολούνται με την ιστορία των ανδρών και της αρσενικότητας. Αυτό που άλλαξε από την εποχή της Beauvoir είναι ακριβώς η αποδόμηση του μέχρι τότε κυρίαρχου αξιώματος που ήθελε την ιστορία του άντρα να ταυτίζεται με την ιστορία του ανθρώπου. Όπως υποστήριξε ο Roy Porter (1996) σε άρθρο του που γράφτηκε ως κριτική στο βιβλίο *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity* του ιστορικού George L. Mosse (1996), δύο-τρεις δεκαετίες μετά από την εμφάνιση της ιστορίας των γυναικών, το αρσενικό ήταν εκείνο που εξακολουθούσε να είναι «κρυμμένο» από την ιστορία, όχι επειδή οι δραστηριότητες και τα κατορθώματα των αντρών αγνοούνταν—κάθε άλλο—αλλά επειδή ό,τι έκαναν οι άντρες θεωρούνταν κάτι «φυσικό», άρα μη ιστορικό και μη συνδεδεμένο με τους κοινωνικά και ιστορικά κατασκευασμένους ρόλους του άντρα. Με άλλα λόγια, η ιστορία των γυναικών, κάνοντας ορατές τις γυναίκες ως ιστορικό υποκείμενο έκανε παράλληλα ορατό το φύλο ως κατηγορία ανάλυσης και άρα ορατή και την ιστορία του άντρα. Στο πλαίσιο αυτό, η ιστορία των γυναικών έχει προσφέρει μια γκάμα συλλογών από ιστορικές πηγές και αναλύσεις στο βαθμό που σήμερα μπορούμε να αναφερόμαστε σε μια ιδιαίτερα πλούσια και διεθνή βιβλιογραφία που διαπραγματεύεται διάφορα ζητήματα.

Η σύγχρονη ιστορία των γυναικών στην Κύπρο

Παρά τη σημαντική ανάπτυξη της ιστορίας των γυναικών σε διεθνές επίπεδο εδώ και πέντε δεκαετίες—από τη δεκαετία του 1970 μέχρι τη δεκαετία του 2010—, η ιστοριογραφία που αναφέρεται στην κοινωνική ιστορία των γυναικών και του φύλου στην Κύπρο παραμένει καταθλιπτικά ελλιπής. Το 2015, μια πρωτοποριακή για τα κυπριακά δεδομένα έρευνα, που πραγματοποιήθηκε από τον Όμιλο Ιστορικού

Διαλόγου και Έρευνας⁹ (AHDR, 2015), με θέμα την εισαγωγή του φύλου στη διδαχή της σχολικής ιστορίας, κατέδειξε τα βασικά χαρακτηριστικά της κυρίαρχης ιστορικής αφήγησης, χρησιμοποιώντας το παράδειγμα της δημόσιας εκπαίδευσης στην ελληνοκυπριακή και τουρκοκυπριακή κοινότητα. Συγκεκριμένα, μέσα από μια λεπτομερή ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων, η επιστημονική ομάδα του έργου σκιαγράφησε ποσοτικά και ποιοτικά την απουσία των γυναικών. Υπό το φακό μιας φεμινιστικής κριτικής της ιστορίας, η ανάλυση του περιεχομένου των ιστορικών εγχειριδίων υπέδειξε ότι οι άντρες και η ιστορία τους αντιμετωπίζονται ως οι εκπρόσωποι ολόκληρης της κοινωνίας. Αντίθετα, οι γυναίκες παραμένουν αόρατες καθώς οι δραστηριότητες που συνδέονται μαζί τους θεωρούνται μη κεντρικές, αδιάφορες ή ανάξιες ιστορικής προσοχής.

Αυτό εκφράζεται σε πολλά επίπεδα αναφορικά με τα εκπαιδευτικά εγχειρίδια που εξετάστηκαν. Στο λεκτικό του κειμένου γίνεται χρήση του αρσενικού γένους με τρόπο που καθιστά τις γυναίκες αφανείς. Ως ενδεικτικό παράδειγμα, παίρνουμε την αναφορά «οι Τούρκοι και οι Έλληνες εντάχθηκαν στο στρατό» (AHDR 2015; 19). Η διευκρίνιση ότι οι άντρες, και όχι οι γυναίκες, ήταν εκείνοι που εντάχθηκαν στο στρατό απουσιάζει ενώ καμιά αναφορά δεν γίνεται στον αποκλεισμό των γυναικών από το θεσμό του στρατού—όπως δεν γίνεται γενικότερα κάποια αναφορά στον αποκλεισμό των γυναικών από οποιοδήποτε άλλο θεσμό. Με τον τρόπο αυτό, υπονοείται αφενός ότι η ανδρική δραστηριότητα εκπροσωπεί ολόκληρη την κοινότητα και αφετέρου ότι ο αποκλεισμός των γυναικών και η ένταξη των ανδρών είναι κάτι «φυσικό» που δεν χρειάζεται ιστορική επεξήγηση.

Σε ένα άλλο επίπεδο, η ανδροκεντρική αφήγηση των εγχειριδίων προδίδεται από τον άνισο χώρο που αφιερώνεται στα δύο φύλα. Έτσι, ούτε ο αποκλεισμός των γυναικών ούτε και η δράση τους θεωρούνται άξια ιστορικής αναφοράς. Σε ένα από τα εγχειρίδια της τουρκοκυπριακής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που εξετάστηκε με σκοπό την καταμέτρηση των γυναικών και των ανδρών που εμφανίζονταν να συμμετέχουν σε οποιαδήποτε κοινωνικο-πολιτική δραστηριότητα, η μόνη γυναίκα που αναφερόταν στο ιστορικό

9 Η επιστημονική ομάδα αποτελούνταν συγκεκριμένα από την Tegiyè Birey, τη Τζιωρτζίνα Χρίστου, Λοίζος Λουκαΐδης, Faika Deniz Pasha (βλ. AHDR, 2015).

κείμενο ήταν η βασίλισσα Ελισάβετ, σε αντιδιαστολή με τους εκατό σαράντα τέσσερις άντρες οι οποίοι παρουσιάζονταν σε διάφορες κοινωνικο-πολιτικές δραστηριότητες (ΑΗΔΡ 2015, σ. 22). Παρόμοια ήταν η εικόνα στα ελληνοκυπριακά εγχειρίδια, όπου, σε αντιδιαστολή με την τεράστια λίστα των ανδρικών ονομάτων, οι μόνες γυναίκες που αναφέρονταν στην ιστορία του Γυμνασίου και του Λυκείου ήταν η βασίλισσα Βικτώρια, η βασίλισσα Ελισάβετ και η Παναγία (ΑΗΔΡ, 2015; 31).

Μοναδική εξαίρεση αναφορικά με τα ελληνοκυπριακά εγχειρίδια αποτελούσε η αναφορά σε μια Κύπρια, την Πολυξένη Λοϊζιάς, που καταγραφόταν ως ποιήτρια μαζί με άλλους άντρες ποιητές (ΑΗΔΡ, 2015; 30). Η Λοϊζιάς, στην οποία θα αναφερθούμε αρκετές φορές στη συνέχεια της μελέτης μας, θεωρείται συχνά ως η πρώτη Κύπρια φεμινίστρια, ήταν η ιδρύτρια του πρώτου γυναικείου σωματίου στο νησί ενώ ίδρυσε και το πρώτο γυναικείο γυμναστήριο σε μια εποχή που η γυμναστική θεωρούνταν «ακατάλληλη» για τις γυναίκες. Ήταν επίσης η βασική αρθρογράφος και η ψυχή του *Παρθενών*, του πρώτου γυναικείου περιοδικού στην Κύπρο. Πέραν από ποιήματα, έγραψε δοκίμια γύρω από τα γυναικεία δικαιώματα και τη γυναικεία εκπαίδευση (βλ. Παρασκευά-Χατζηκώστα 2011, Σιακαλλή 2011, Kyritsi 2019). Δεδομένης της ιστορικής σημασίας της Λοϊζιάς, το γεγονός ότι καταγράφεται στα ιστορικά εγχειρίδια αποκλειστικά και μόνο ως ποιήτρια θα λέγαμε ότι είναι από μόνο του μια ακόμα έκφραση της υποτίμησης της γυναικείας δράσης.

Ωστόσο, αν η περίπτωση των σχολικών εγχειριδίων είναι μια ακραία έκφραση της γυναικείας αορατότητας, η τελευταία είναι φαινόμενο που αφορά ευρύτερα την ιστοριογραφία της Κύπρου και την ιστορική αφήγηση. Από την εξαιρετικά περιορισμένη βιβλιογραφία γύρω από την ιστορία των γυναικών μέχρι την απουσία γυναικείων αγαλμάτων και τις λιγοστές οδούς με γυναικεία ονόματα, σε αντίθεση με τη μεγάλη ποσότητα προτομών και τις αμέτρητες οδούς αφιερωμένες σε ανδρικές προσωπικότητες, η ιστορία των γυναικών απουσιάζει από τα ιστορικά βιβλία όπως και από το δημόσιο χώρο.¹⁰ Υπάρχουν,

10 Αναφορικά με την ορατότητα της ιστορίας των γυναικών στο δημόσιο χώρο, το Κέντρο Ισότητας και Ιστορίας του Φύλου έχει θεσμοθετήσει ιστορική διαδρομή στη Λευκωσία με θέμα «Ζωντανεύοντας την ιστορία των γυναικών:

ωστόσο, στην εξέλιξη της σύγχρονης βιβλιογραφίας κάποιες αξιόλογες εξαιρέσεις που έδωσαν ειδικό βάρος και αφιέρωσαν σημαντικό χώρο στην ιστορία των κυπρίων γυναικών.

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να αναδείξει αυτές τις εξαιρέσεις ώστε να διαδραματίσει αφενός το ρόλο ενός οδηγού βιβλιογραφίας και αφετέρου να ενισχύσει τον επιστημονικό και ευρύτερο δημόσιο διάλογο γύρω από τη σχετική ιστορία. Σημειώνουμε σε αυτό το σημείο ότι η έμφαση βρίσκεται στην ιστοριογραφία που αναφέρεται στην περίοδο ανάμεσα στο 1878 και το 1960, την οποία καλύπτει το Αρχείο Ιστορίας Γυναικών, CLIO for Gender. Σημειώνουμε επιπλέον ότι στο άρθρο αυτό δεν αναφερόμαστε σε ιστορικά αρχεία και πρωτογενείς πηγές αλλά σε δευτερογενή και τριτογενή βιβλιογραφία. Ωστόσο, στο σχετικό αρχείο θα αναρτηθεί και ειδική λίστα με αρχεία και συλλογές που περιέχουν πρωτογενείς πηγές. Τέλος, αναφέρουμε ότι στην παρούσα μελέτη δεν εστιάζουμε σε αποσπασματικά στοιχεία για το γυναικείο παρελθόν που βρίσκονται διάσπαρτα στη γενική ιστορία της Κύπρου ή σε σκόρπιες βιογραφίες και αυτοβιογραφίες γυναικών. Παρότι δίνουμε και σε αυτά κάποια θέση σε αυτή την επισκόπηση, το επίκεντρο του ενδιαφέροντος βρίσκεται σε ολοκληρωμένες ιστοριογραφικές προτάσεις και σε βιβλιογραφία που συνεισφέρει κατά τη γνώμη μας προς την κατεύθυνση ενός συνολικού αφηγήματος γύρω από το έμφυλο παρελθόν της κυπριακής κοινωνίας.

Στο σημείο αυτό, σημειώνουμε ότι η μοναδική προηγούμενη προσπάθεια καταγραφής και συζήτησης της βιβλιογραφίας για την ιστορία των κυπρίων γυναικών που έχουμε εντοπίσει βρίσκεται στην έρευνα για την οποία έγινε λόγος στις προηγούμενες παραγράφους. Αναφερόμαστε στη μελέτη του Ομίλου Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας γύρω από το φύλο και τη διδαχή της ιστορίας στα κυπριακά σχολεία (AHDR 2015). Η έρευνα αυτή περιλάμβανε μια βιβλιογραφική επισκόπηση με θέμα την ιστορία των Κυπρίων γυναικών, Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων. Η επισκόπηση είχε σκοπό κατά τους συγγραφείς να προσφέρει βασικές πληροφορίες

Οδοιπορικό σε μια άλλη Λευκωσία» από την οποία έχουν προκύψει σχετικές εκδόσεις που περιλαμβάνουν στοιχεία για την ιστορία των γυναικών σε σχέση με σειρά επιλεγμένων σταθμών στο αστικό τοπίο της Λευκωσίας. Οι σχετικές εκδόσεις είναι αναρτημένες στη σελίδα του ΚΙΙΦ (www.kiif.com.cy).

ώστε να βοηθήσει τις δασκάλες και τους δασκάλους της ιστορίας στην προσπάθεια ένταξης της οπτικής του φύλου στα σχολικά μαθήματα. Η έρευνα αυτή υπήρξε πολύ σημαντική για την παρούσα μελέτη αφού πρόσφερε μια βάση σύγκρισης με τα ευρήματα της δικής μας έρευνας. Επιπλέον, η δικοινοτική σκοπιά της μελέτης εκείνης πρόσφερε σημαντικές πληροφορίες για τη βιβλιογραφία και των δύο κοινοτήτων, επιτρέποντας το διάλογο ανάμεσα στην τουρκοκυπριακή και την ελληνοκυπριακή βιβλιογραφία, σε αντίθεση με τη συνήθη εθνοκεντρική οπτική που χαρακτηρίζει την κυπριακή ιστοριογραφία. Αν και το παρόν κεφάλαιο δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην ελληνόφωνη και αγγλόφωνη βιβλιογραφία, περιλαμβάνει ωστόσο αρκετές αναφορές στην τουρκόφωνη βιβλιογραφία, όσο επέτρεπε η περιορισμένη γνώση της Τουρκικής γλώσσας από πλευράς της συγγραφέα.

Οι γυναίκες στην ιστοριογραφία κατά τη διάρκεια της αποικιοκρατίας (1878-1959)

Προτού αναφερθούμε εκτενέστερα στη βιβλιογραφία των τελευταίων δεκαετιών, στην οποία περιλαμβάνεται και η σχετική έρευνα του Ομίλου Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας (AHDR, 2015), ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά. Έχοντας ως αφετηρία το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όταν η γυναικεία εκπαίδευση έκανε τα πρώτα της βήματα στο νησί, αναφερόμαστε αρχικά στην ιστοριογραφία κατά τη Βρετανική περίοδο (1878-1959). Η περίοδος αυτή σηματοδεύτηκε από τη δημιουργία και ανάπτυξη των πρώτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων για τη μόρφωση των κοριτσιών, γνωστά ως «παρθεναγωγεία».¹¹ Όπως ήταν λογικό, αυτό οδήγησε παράλληλα και στην ανάπτυξη της επαγγελματικής κατηγορίας των δασκάλων και των εγγράμματων γυναικών, κάποιες από τις οποίες ξεκίνησαν να ιδρύουν τα πρώτα γυναικεία σωματεία στην Κύπρο (Σιακαλλή 2011, Kyritsi 2018) και να συνδέουν ταυτόχρονα την ιστορία των γυναικών με τη θέση του φύλου τους στην κοινωνία της εποχής τους.

Γενικό χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής είναι αφενός η έκφραση ενδιαφέροντος για την ιστορία των γυναικών από πλευράς των

¹¹ Για την ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης στην Κύπρο βλ. Περισιάνης 1998.

πρώτων φεμινιστριών και των πρώτων οργανωμένων γυναικών και αφετέρου η απουσία ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας που να ασχολείται με το θέμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το έργο της Πολυξένης Λοϊζιάς που όπως έχουμε ήδη αναφέρει υπήρξε διευθύντρια του Παρθεναγωγείου της Λεμεσού και ιδρύτρια του πρώτου γυναικείου σωματείου στο νησί, το οποίο ιδρύθηκε το 1898 με το όνομα «Ένωσις των Ελληνίδων» (Σιακαλλή 2011, σ.47). Συγκεκριμένα, το 1890 δημοσιεύθηκε η «Πατριδογραφία Κύπρου», κείμενο το οποίο γράφτηκε από τη Λοϊζιάς (2011β) ως εκπαιδευτικό εγχειρίδιο με σκοπό να διδάσκεται στα παρθεναγωγεία της εποχής.

Στο πλαίσιο αυτό, η Λοϊζιάς άδραξε της ευκαιρίας να διδάξει στις μαθήτρες της, μαζί με την τυπική εθνικιστική αφήγηση της εποχής, μια όχι τόσο τυπική αφήγηση για γυναικείες προσωπικότητες που αποτελούσαν για εκείνη θετικά γυναικεία πρότυπα. Έτσι, δίπλα από τις ανδρικές προσωπικότητες που υπήρχαν και στα βιβλία των αγοριών, όπως ήταν ο αρχιεπίσκοπος Κυπριανός, οι μητροπολίτες της εποχής, ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός και άλλοι, οι μαθήτρες μάθαιναν και για την αυτοκράτειρα Θεοδώρα καθώς και για την «Αρνάλδα», την «Ανέτα» και τη «Μαρία» οι οποίες παρουσιάζονταν ως «μάρτυρες του Γένους και ηρωίδες ατρόμητοι» (Λοϊζιάς 2011β, σ. 361). Στο εγχειρίδιο αυτό, οι μαθήτρες άκουγαν επίσης το όνομα της Σαίφους Λεοντιάς, της πρωτοπόρας παιδαγωγού και δασκάλας της Λοϊζιάς, η οποία χαρακτηριζόταν στο εγχειρίδιο ως η «πρώτη σοφή μεταξύ των Ελληνίδων γυναικών» (Λοϊζιάς 2011β, σ. 365). Ακόμα ένα παράδειγμα στο οποίο η Λοϊζιάς στράφηκε στην ιστορία των γυναικών ήταν το θεατρικό έργο *Η Δούλη Κύπρος*, (Λοϊζιάς 2011α) το οποίο προορίζονταν επίσης για να παρουσιάζεται στα παρθεναγωγεία. Το έργο αυτό είχε ως πρωταγωνίστρια τη βασίλισσα της Κύπρου κατά το 15ο αιώνα, Καρλόττα, κόρη του Ιωάννου Β', η οποία εμφανίζεται στο θεατρικό ως προστάτιδα της ελευθερίας και της δημοκρατίας. Το έργο έχει προφανώς διδακτικό ύφος επιχειρώντας να περάσει στο μαθητικό κοινό το μήνυμα ότι ο ηρωισμός και η μαχητικότητα της Καρλόττας σε συνδυασμό με την υπεράσπιση, από πλευράς της, της ελευθερίας των λαών και της δημοκρατίας οφείλονταν ακριβώς στο ότι ήταν γυναίκα και Ελληνίδα.

Στο μεταξύ, το ενδιαφέρον των πρώτων μορφωμένων ακτιβιστριών και φεμινιστριών για την ιστορία των γυναικών φαίνεται και στο παράδειγμα της Ulviye Mithat, η οποία το 1931, τριάντα περίπου χρόνια μετά από την «Ένωση των Ελληνίδων» της Λοϊζιάς, ίδρυσε αντίστοιχα το πρώτο τουρκοκυπριακό γυναικείο σωματείο, με όνομα «Φιλόπρωχος Αδελφότητα Τουρκάλων Κυριών Λευκωσίας» (Cahit 2009, σ. 163). Η Mithat, η οποία αρθρογραφούσε τη δεκαετία του 1930 με βασικό θέμα την προώθηση των γυναικείων δικαιωμάτων στην Κύπρο (Azgin 1998) στρέφεται επίσης σε διάφορες στιγμές στην ιστορία των γυναικών για να υποστηρίξει την ισότητα των φύλων στη σύγχρονη της κοινωνία. Αν και το έργο της χρειάζεται επαγγελματική μετάφραση από τα Τουρκικά στα Ελληνικά ή τα Αγγλικά—κάτι που ξεπερνά τις δυνατότητες της παρούσας μελέτης—φαίνεται ωστόσο σε κάποια από τα άρθρα της ότι στρέφεται σε στιγμές από την ιστορία των γυναικών στην Τουρκία και την Κύπρο. Για παράδειγμα, σε άρθρο της το 1935 με τίτλο «Για τις κύπριες γυναίκες»¹², εννοώντας τις τουρκοκύπριες, η Mithat αναφέρεται σε ιστορικές στιγμές από την ιστορία των γυναικών στην Τουρκία υποστηρίζοντας ότι οι γυναίκες έχαιραν σεβασμού «από τα παλιά χρόνια» και ότι οι γυναίκες κέρδισαν πολιτικά δικαιώματα από πολύ νωρίς, πριν ακόμα από πολλές ευρωπαϊές για να υποστηρίξει ότι και οι σύγχρονες της Τουρκοκύπριες θα έπρεπε να διεκδικήσουν πιο δυναμικά τα δικαιώματα τους. Παρομοίως, σε άρθρα της το 1937 στην εφημερίδα Söz (Azgin 1998, σ. 65-68) αναφέρεται στην ιστορία των γυναικών στις αρχές του 20ου αιώνα υποστηρίζοντας ότι, ενώ οι Τουρκοκύπριες γυναίκες πριν από το 1918 ήταν αποκλεισμένες από τη δημόσια σφαίρα, εμφανίζονται σιγά-σιγά στο δημόσιο χώρο από το 1918 και έπειτα, με την άνοδο δηλαδή του Κεμαλισμού και του Τουρκικού εθνικισμού που είχε εκσυγχρονιστικό χαρακτήρα για τις γυναίκες στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο.

Πέραν των γραπτών λόγιων πρωτοπόρων γυναικών όπως η Λοϊζιάς και Mithat, πηγή πληροφοριών για την ιστορία των γυναικών αποτελούν επίσης τα διάφορα επετειακά λευκώματα και αφιερώματα που έχουν κατά καιρούς δημοσιευθεί από πλευράς

12 Η μετάφραση της συγγραφέα. Ο αυθεντικός τίτλος του άρθρου είναι «Kıbrıs kadınlığına» (Mithat 1935).

τέτοιων οργανώσεων. Ένα παράδειγμα που δημοσιεύτηκε κατά τη διάρκεια της αποικιοκρατίας ήταν το λεύκωμα *Τα είκοσι πέντε έτη της Πνευματικής Αδελφότητας Ελληνίδων Κύπρου*, η οποία ιδρύθηκε το 1925 (Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων 1950). Το λεύκωμα εκδόθηκε το 1950 και ήταν αφιερωμένο στην ιδρύτρια και πρώτη πρόεδρο του συγκεκριμένου σωματείου, Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Το λεύκωμα περιέχει ιστορικά στοιχεία για τη ζωή και το έργο της Παπαδοπούλου καθώς και για την ιστορία όχι μόνο του σχετικού σωματείου αλλά και άλλων γυναικείων σωματείων παρόμοιου χαρακτήρα που έδρασαν κατά το πρώτο μισό του 20ου αιώνα.

Εδώ αναφέρουμε, για την ιστορία, ότι πέραν των σωματείων αυτών που ιδρύθηκαν από μορφωμένες γυναίκες, ξεχωριστά για τις Ελληνοκύπριες και ξεχωριστά για τις Τουρκοκύπριες, και τα οποία είχαν εθνικιστική ιδεολογία, φιλανθρωπική δράση και έδιναν έμφαση στην προώθηση της γυναικείας εκπαίδευσης, τη δεκαετία του 1940 αναπτύχθηκε ένα αρκετά μαζικό κίνημα υπέρ της γυναικείας χειραφέτησης από πλευράς της αριστεράς, το οποίο αγνοήθηκε από την ιστοριογραφία· με ελάχιστες εξαιρέσεις οι οποίες εμφανίζονται αργότερα και για τις οποίες γίνεται λόγος στη συνέχεια της παρούσας μελέτης. Κλείνοντας, όπως φάνηκε από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας, μέχρι και τη δεκαετία του 1960—η οποία συμπίπτει με τα πρώτα χρόνια της κυπριακής ανεξαρτησίας—, η βιβλιογραφία που επέδειξε ενδιαφέρον για την ιστορία των Κυπρίων γυναικών ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τις πρώτες λόγιες γυναίκες και τις οργανώσεις τους ενώ δεν εντοπίσαμε κάποιου είδους ακαδημαϊκή ιστοριογραφία για το θέμα.

Οι γυναίκες στην ιστοριογραφία κατά τις πρώτες δεκαετίες της ανεξαρτησίας (1960-1999)

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η παραδοσιακή ιστοριογραφία έδινε έμφαση σε θέματα που δεν άγγιζαν ιδιαίτερα την κοινωνική ιστορία των μαζών ή των καθημερινών ανθρώπων ενώ ήταν παράλληλα ανδροκεντρικά, όπως οι πολεμικές επιχειρήσεις, η διπλωματία και η πολιτική. Στο πλαίσιο αυτό, οι πρώτες μελέτες που εξετάζουν την έμφυλη διάσταση του παρελθόντος προέρχονται συχνά από παρεμφερείς κλάδους των ανθρωπιστικών επιστημών παρά από την επίσημη ιστορική επιστήμη. Πράγματι, στην κυπριακή βιβλιογραφία αυτής

της περιόδου, επιστήμες όπως η κοινωνιολογία, η ανθρωπολογία, η λαογραφία, η λογοτεχνία και άλλες έστρεψαν κατά καιρούς την προσοχή τους στο γυναικείο παρελθόν.

Έτσι, μία από τις πρώτες μελέτες για την ιστορία των γυναικών στην Κύπρο αφορά την ιστορία της λογοτεχνίας και προέρχεται από την Ελληνίδα ποιήτρια και διανοούμενη, Χρυσάνθη Ζιτσαία. Η τελευταία, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, ξεκίνησε να συγκεντρώνει υλικό για τη μέχρι τότε εντελώς αφανή ιστορία των Κυπρίων λογοτέχνιδων. Η μελέτη αυτή οδήγησε αρχικά σε μια σειρά άρθρων που δημοσιεύτηκαν το 1963 στο ελληνικό περιοδικό «των Ελληνίδων Βορείου Ελλάδος».¹³ Κάποια χρόνια αργότερα, το 1972, η Ζιτσαία εμπλούτισε τη συγκεκριμένη μελέτη και δημοσίευσε ένα εξαιρετικά σημαντικό βιβλίο για την ιστορία των γυναικών των γραμμάτων με τίτλο «Κύπριες λογοτέχνιδες» (Ζιτσαία, 1972). Η μελέτη αυτή, παρουσιάζει τη «γυναικεία πνευματική παραγωγή στην Κύπρο» (σ. 7) συγκεντρώνοντας πολύτιμα στοιχεία για τη ζωή και το έργο πολλών Κυπρίων γυναικών καθώς και αναφορές στην ιστορία των πρώτων γυναικείων σωματείων.

Στο μεταξύ, το 1965, ο Ελληνοκύπριος ανθρωπολόγος, Ιωάννης Περισιτιάνης, δημοσίευσε το κεφάλαιο «Honour and Shame in a Cypriot Highland Village» (Peristiany 1965) στον διεθνούς εμβέλειας τόμο που επιμελήθηκε, με τίτλο *Honour and Shame: The Values of Mediterranean Society*. Στο σχετικό κεφάλαιο, ο Ι. Περισιτιάνης εξέταζε το ζήτημα της «τιμής» στην παραδοσιακή κοινωνία ενός κυπριακού χωριού ρίχνοντας φως στις πατριαρχικές αξίες σύμφωνα με τις οποίες η γυναίκα έπρεπε να είναι «αγνή» και παρθένα μέχρι το γάμο της, και βέβαια πιστή μετά το γάμο της, ώστε να κρατήσει τη δική της τιμή αλλά και την τιμή του συζύγου, του πατέρα και του αδερφού της. Ωστόσο, παρά τις μεμονωμένες προσπάθειες, μέχρι τη δεκαετία του 1970 η παραγωγή σχετικής βιβλιογραφίας ήταν εξαιρετικά περιορισμένη.

Παρόλα αυτά, οι δεκαετίες του 1980 και του 1990 χαρακτηρίζονται, θα λέγαμε, από μια σχετική άνθιση. Από τη μια, οι δύο αυτές δεκαετίες κληροδότησαν μια σειρά από μελέτες που, αν και δεν

13 Περιοδικό στη Θεσσαλονίκη. Η σειρά άρθρων βρίσκεται στα τεύχη 67,68, 69, 70, 71 του έτους 1963.

ασχολούνται αποκλειστικά με την ειδική ιστορία των γυναικών, άπτονται οπωσδήποτε αυτής της ιστορίας. Από την άλλη, οι δύο αυτές δεκαετίες άφησαν πίσω τους το πρώτο κύμα δημοσιεύσεων που στρέφονταν ξεκάθαρα στην ιστορία των γυναικών ως τέτοια. Στο πλαίσιο αυτό, το 1982, ο Κυριάκος Χατζηγιάννου (1982) δημοσίευσε μια σύντομη λαογραφική μελέτη με τίτλο «Ο θεσμός της προίκας: Σύντομη ιστορική ανάλυση και ερμηνεία» ενώ το 1985, ο ανθρωπολόγος Paul Sant Cassia (1985) δημοσίευσε το κεφάλαιο «Some implications of the changes to the house and social space in Cyprus» όπου παρουσιάζεται η οργάνωση του κοινωνικού χώρου και του αγροτικού σπιτιού στο πλαίσιο του παραδοσιακού κυπριακού χωριού. Ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις που κάνει ο Cassia γύρω από τις συνέπειες που είχαν οι αλλαγές που επήλθαν στη ζωή και το ρόλο των φύλων με τη διάλυση της παραδοσιακής οικονομίας, την εισαγωγή της μισθωτής εργασίας και την αλλαγή του ρόλου και της σημασίας του νοικοκυριού.

Επιπλέον, το 1986 ο Peter Loizos δημοσίευσε το κεφάλαιο «Αλλαγές στη δομή της κοινωνίας», το οποίο αναφέρεται σε σχετικά ζητήματα, όπως η προίκα, η πατριαρχική εξουσία και η αμφισβήτηση αυτής της εξουσίας κατά την περίοδο 1878-1955—αν και τα θέματα αυτά θίγονται επιφανειακά αφού μια τεράστια περίοδος καλύπτεται σε λίγες σελίδες. Σε αυτό το κείμενο, ο Loizos αναφέρεται και στην «αξιοσημείωτη έμφαση που δόθηκε στη χειραφέτηση της γυναίκας από πλευράς της αριστεράς» (σ. 105) χωρίς ωστόσο να επεξηγεί ή να παραπέμπει σε πηγές ή βιβλιογραφία. Σε αυτή την κατηγορία των μελετών εντάσσονται και το κεφάλαιο «Γαμήλια πολιτική. Στρατηγικές χρήσεις της προίκας σ' ένα κυπριώτικο χωριό» του Cassia (1994) καθώς και το βιβλίο *Tradition and Modernity in the mediterranean: The wedding as Symbolic Struggle* του Βάσου Αργυρού (1996).

Στο μεταξύ, το 1989 η Floya Anthias (1989)—στο πλαίσιο ενός συλλογικού τόμου που επιμελήθηκε μαζί με τη Nira Yunal-Davis (Anthias – Yunal-Davis 1989) και που αποτελεί μέρος μιας πλούσιας βιβλιογραφίας από την πλευρά των δύο αυτών ακαδημαϊκών γύρω από τις σχέσεις φύλου και εθνικότητας—δημοσιεύει ένα κεφάλαιο με τίτλο «Women and Nationalism in Cyprus». Αν και το κεφάλαιο επικεντρώνεται στην εποχή που ακολούθησε την Τουρκική εισβολή

και τη διχοτόμηση (1974), και παρότι αποτελεί κοινωνιολογική παρά ιστορική προσέγγιση, περιλαμβάνει ιστορικές αναφορές γύρω από τους κοινωνικούς ρόλους των γυναικών στην παραδοσιακή κοινωνία, την ιστορία των μικτών γάμων και του γάμου γενικότερα, την παρθενία και την τιμή, την προίκα, το ρόλο της εκκλησίας στο οικογενειακό δίκαιο, το ρόλο των γυναικών στην ΕΟΚΑ και άλλα. Η μελέτη αυτή, όπως και οι προηγούμενες που αναφέρθηκαν, αν και δεν ασχολούνται αποκλειστικά με την ιστορία των γυναικών, περιλαμβάνουν πληροφορίες και αναλύσεις γύρω από τη θέση των γυναικών, τους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες και οι πράξεις τους βρίσκονταν, ή θεωρούνταν ότι έπρεπε να βρίσκονται, κάτω από τον έλεγχο των αντρών συγγενών τους, την ιστορία του φύλου και των έμφυλων σχέσεων στην κυπριακή κοινωνία και άλλα.

Ωστόσο, κατά τις δεκαετίες αυτές, του 1980 και του 1990, πραγματοποιήθηκε και μια σειρά δημοσιεύσεων που καταπίδστηκαν ξεκάθαρα με τον κλάδο της ιστορίας των γυναικών. Ένα μέρος των σχετικών δημοσιεύσεων αφορούσε λευκώματα και επετειακές εκδόσεις που έριχναν κάποιο φως στις γυναικείες οργανώσεις της προηγούμενης περιόδου, όπως το λευκωμα για τα «30 χρόνια» της Παγκύπριας Ομοσπονδίας Γυναικείων Οργανώσεων (ΠΟΓΟ) που εκδόθηκε το 1980 από την ομώνυμη οργάνωση (ΠΟΓΟ 1980). Σημειώνουμε ότι η έκδοση αφήνει και πάλι στο σκοτάδι τις ιστορικές ρίζες της ΠΟΓΟ, δηλαδή τις απαρχές του γυναικείου κινήματος της αριστεράς, ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1940. Σε αυτή την κατηγορία αναφέρουμε και το λευκωμα για τα 50 χρόνια της ΠΕΟ (1991) που εκδόθηκε το 1991, το οποίο αν και δεν εξειδικεύεται στην ιστορία των γυναικών, περιέχει πληροφορίες για την ιστορία των εργαζομένων γυναικών και την κοινωνική και συνδικαλιστική τους δράση.

Στο μεταξύ, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, σε μια σύντομη αλλά πρωτοποριακή για την εποχή της μελέτη με τίτλο «Η γυναίκα της Κύπρου το 18ο και 19ο αιώνα», η Ελέγκω Ράγκου (1984), μία από τις πρώτες γυναίκες κοινωνιολόγους στην Κύπρο, επιχείρησε να σκιαγραφήσει το βασικό ιστορικό πλαίσιο γύρω από την κοινωνική θέση των γυναικών, το ιδεολογικό περιβάλλον και τις κοινωνικές σχέσεις των φύλων στη νεότερη και σύγχρονη Κύπρο (Ράγκου, 1984). Αν και η υπό αναφορά περίοδος της σύντομης εκείνης παρουσίασης,

δηλαδή ο 18ος και 19ος αιώνας, είναι μια τεράστια περίοδος που σηματοδεύτηκε από πολλές αλλαγές στη ζωή των γυναικών καθώς και μια σειρά αντιθέσεων οι οποίες δεν θα μπορούσαν ούτε επιφανειακά να αναπυχθούν σε ένα τόσο μικρό κείμενο, η συγκεκριμένη διάλεξη αποτελούσε μια από τις πρώτες εργασίες που άγγιξαν ζητήματα όπως οι μορφές απασχόλησης των γυναικών τους προηγούμενους αιώνες και ο πρωτοποριακός ρόλος των δασκάλων στην προώθηση γυναικείων αιτημάτων στη σφαίρα της εκπαίδευσης, της εργασίας και της χειραφέτησης.

Ένα χρόνο μετά από τη διάλεξη της Ράγκου, η τουρκοκύπρια *Servet Sami Dedecay*, η οποία, ανάμεσα στα 200 περίπου άρθρα και 24 βιβλία που δημοσίευσε πάνω σε διάφορα θέματα—από κοινωνιολογία, νομικές σπουδές, οικονομικά, μέχρι και τη λαογραφία της Κύπρου (AHDR 2015; 11)—, εξέδωσε το 1985 και την πολύτιμη μελέτη *Το ΠαρθENAγωγείο Βικτώρια και τα Δικαιώματα των Τουρκοκυπρίων Γυναικών* (1902 με 1985). Στη σύντομη αυτή έκδοση, η *Dedecay* (1985) εξέταζε την ίδρυση και την ανάπτυξη του γυναικείου σχολείου Βικτώρια και τη σημαντική του επίδραση στην εξέλιξη των δικαιωμάτων των Τουρκοκυπρίων γυναικών (AHDR 2015). Δυστυχώς, η μελέτη αυτή όπως και ευρύτερα το έργο της *Dedecay* υπάρχει μόνο στην Τουρκική γλώσσα. Αυτό αφήνει το έργο της εντελώς άγνωστο στο ελληνόφωνο και αγγλόφωνο κοινό, όπως συμβαίνει με το έργο πολλών ελληνοκυπρίων και τουρκοκυπρίων γυναικών, που είναι συχνά υποτιμημένο από τη δική τους κοινότητα και παράλληλα μη προσβάσιμο στην άλλη κοινότητα ή στο διεθνές επίπεδο.

Όπως και να έχει, σταδιακά ξεκινούν να εμφανίζονται μελέτες από πλευράς και των δύο κοινοτήτων που εστιάζουν στη ζωή και το έργο συγκεκριμένων γυναικών που μέχρι τότε είχαν αφεθεί στην ιστορική αφάνεια. Το 1986, δημοσιεύονται για πρώτη φορά μαζεμένα τα ποιήματα της πρωτοπόρας Τουρκοκύπριας ποιήτριας, *Pembe Mar-mara*, συνοδευόμενα από μια εισαγωγή στη ζωή και το έργο της. Συγκεκριμένα, το βιβλίο αυτό, το οποίο υπάρχει μόνο στην Τουρκική γλώσσα, είναι επιμέλεια της *Derleyen-Selma Yusuf* (1986), αδερφή της ποιήτριας. Το 1997 η Λούλλα Χρυσανθή και ο Κύπρος Χρυσανθής (1997) δημοσίευσαν το αφιέρωμα *Τιμή στην Μαρία Π. Ιωάννου. Η πνευματική δέσποινα της Αμμοχώστου*, αφιερωμένο στη Μαρία

Ιωάννου που το 1930 ίδρυσε το Αμμοχωστιανό γυναικείο σωματείο «Λύκειον των Ελληνίδων». Ένα χρόνο αργότερα, η τουρκοκύπρια Fatma Azgin (1998) δημοσίευσε το έργο *Φεμινιστική συνομιλία με την Ulviye Mithat*,¹⁴ στο οποίο συγκέντρωσε τα άρθρα της Ulviye Mithat.

Στο μεταξύ, στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και τις αρχές της δεκαετίας του 1990, η συγγραφέας και ακτιβίστρια Μαίρη Πύργου στρέφεται στην παγκόσμια και ακολούθως την κυπριακή ιστορία των γυναικών, έχοντας ως αφετηρία το πολιτικό της ενδιαφέρον για το γυναικείο κίνημα. Συγκεκριμένα, το 1988 δημοσιεύει το βιβλίο *Μητριαρχία, Πατριαρχία...* (Πύργου 1988), το οποίο, παρότι δεν εστιάζει στην κυπριακή ιστορία, αποτελεί ωστόσο σταθμό για την ιστοριογραφία αναφορικά με το γυναικείο παρελθόν στην Κύπρο, αφού μια Κύπρια συγγραφέας αφιερώνει ένα μεγάλης έκτασης βιβλίο στην ιστορία του παγκόσμιου γυναικείου κινήματος. Ταυτόχρονα, στο βιβλίο αυτό γίνεται ξεκάθαρος λόγος για «φαινομενική, αλλά σίγουρα όχι πραγματική απουσία της [γυναίκας] από την ιστορία κι από τους μεγάλους αγώνες ... που σημάδεψαν την εξελικτική πορεία της ανθρωπότητας» (Πύργου 1988, Πρόλογος). Αν και οι μελέτες που στρέφουν το ενδιαφέρον τους στην ιστορία των γυναικών συνυπάρχουν πολύ συχνά με το πολιτικό ενδιαφέρον για τη γυναικεία κατάσταση και υπονοούν αυτό το ενδιαφέρον, στο βιβλίο αυτό βρίσκουμε μια συνειδητή και ξεκάθαρη σύνδεση:

Το βιβλίο αυτό ξεκίνησε μέσα από μια αναζήτηση και μια ασυγκράτητη επιθυμία που ένιωθα αφότου αναμίχθηκα στο γυναικείο κίνημα ν' ανακαλύψω την ταυτότητά μου σαν γυναίκα, ν' ανακαλύψω τις ρίζες μου, τις ηρωίδες και γενικά τις γυναίκες που άφησαν τη σφραγίδα τους στην παγκόσμια ιστορία, καθώς και το ρόλο, τον πραγματικό ρόλο που διαδραμάτισαν στην εξελικτική πορεία της ανθρωπότητας. Πληροφορίες σημαντικές στην επαναπρόκτηση του χαμένου γυναικείου αυτοσεβασμού (Πύργου 1988, Πρόλογος).

Η ίδια συγγραφέας εκδίδει ένα μικρό βιβλίο με τίτλο *The Cypriot Women at a Glance* (Pyrgos 1993) όπου επιχειρεί μια πολύ σύντομη

14 Η μετάφραση της συγγραφέα. Ο αυθεντικός τίτλος είναι *Ulviye Mithat ile Feminist Buluşma* (Azgin 1998).

εξιστόρηση της ιστορίας της Κύπριας γυναίκας, από την αρχαιότητα μέχρι την εποχή που δημοσιεύθηκε το βιβλίο. Παρά την εξαιρετικά σύντομη αφήγηση και την απουσία καταγραφής των πηγών και της βιβλιογραφίας, η μελέτη αυτή αποτελεί την πρώτη προσπάθεια—εξ όσων γνωρίζουμε—για την παραγωγή ενός γενικού αφηγήματος για τη σύγχρονη ιστορία των γυναικών στην Κύπρο. Λίγα χρόνια αργότερα, η Μύρια Βασιλειάδου δημοσιεύει την πρώτη τέτοια προσπάθεια από πλευράς της ακαδημαϊκής κοινότητας. Συγκεκριμένα, το 1997 το κυπριακό, αγγλόφωνο επιστημονικό περιοδικό *The Cyprus Review* περιλαμβάνει ένα άρθρο της Βασιλειάδου, αφιερωμένο ακριβώς στην απουσία των γυναικών από την ιστοριογραφία, με τίτλο «'Her-story' The missing woman of Cyprus» (Vassiliadou 1997). Στο άρθρο αυτό η Βασιλειάδου επιχειρεί ένα συνολικό περιγραφικό αφήγημα της ιστορία των γυναικών της Κύπρου από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Παράλληλα, τοποθετεί το εγχείρημα της σε διάλογο με τη διεθνή βιβλιογραφία για την ιστορία των γυναικών καθώς και με το έργο της Μαίρης Πύργου.

Την ίδια στιγμή, στο σχετικό άρθρο η Βασιλειάδου κάνει διάκριση ανάμεσα στη φεμινιστική και τη μη-φεμινιστική—ή λιγότερο φεμινιστική—οπτική της ιστοριογραφίας, επισημαίνοντας ότι μέχρι τη συγγραφή του άρθρου της, κατά τα τελευταία δηλαδή έτη του 20ου αιώνα, δεν είχε ακόμα υπάρξει ούτε μια ακαδημαϊκή δημοσίευση με θέμα την Κύπρια γυναίκα και την ιστορία της, και ακόμα λιγότερο μια δημοσίευση που θα εξέταζε αυτή την ιστορία από φεμινιστική σκοπιά (Vassiliadou 1997). Αναφορικά με την περίοδο που μας ενδιαφέρει στο παρόν άρθρο, η αναδρομή της Βασιλειάδου περιλαμβάνει υποκεφάλαια για τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Κύπρου στα οποία θίγει νέα θέματα στη σχετική ιστοριογραφία όπως η ιστορία της γυναικείας ψήφου και η δημιουργία μιας ιδιαίτερα καταπιεσμένης επαγγελματικής κατηγορίας γυναικών που έφευγαν από τα χωριά τους στις αρχές του 20ου αιώνα για να εργαστούν ως υπηρέτριες σε σπίτι εύπορων οικογενειών, με αποτέλεσμα να υφίστανται εργασιακή εκμετάλλευση αλλά και παρενόχληση ή βία από άντρες της οικογένειας.

Τέλος, λίγο μετά από το κείμενο της Βασιλειάδου το οποίο εστίαζε στην απουσία ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας για την ιστορία των γυναικών

και ιδιαίτερα στην απουσία τέτοια ιστορίας μέσα από φεμινιστική προσέγγιση, δημοσιεύεται μια εξαιρετικής σημασίας μελέτη, η οποία κάνει ακριβώς αυτό. Αναφερόμαστε στο βιβλίο του κοινωνιολόγου Παναγιώτη Περσιάνη (1998) με τίτλο *Ιστορία της εκπαίδευσης των κοριτσιών στην Κύπρο*, το οποίο αποτελεί, όχι μόνο τότε, αλλά μέχρι και σήμερα μια από τις λιγοστές ιστορικές έρευνες που καταπιάστηκαν αποκλειστικά με τη σύγχρονη ιστορία των κυπρίων γυναικών και συγκεκριμένα τη γυναικεία εκπαίδευση σε τέτοιο επιστημονικό βάθος και σε τόση έκταση. Επιπλέον, η μελέτη του Περσιάνη δεν ήταν απλώς η πρώτη στο θέμα της, αλλά ενσωμάτωνε στην ιστοριογραφική της προσέγγιση μια φεμινιστική κριτική και μια κοινωνιολογική οπτική του φύλου στην ιστορική αφήγηση. Με άλλα λόγια, η μελέτη αυτή δεν πρόσφερε μόνο έναν πλούτο πληροφοριών για την ποσοτική ανάπτυξη της γυναικείας εκπαίδευσης, στηριγμένων σε πρωτογενείς πηγές όπως αρχαικό υλικό και συνεντεύξεις, αλλά και ποιοτικές αναλύσεις για το ρόλο και το χαρακτήρα αυτής της εκπαίδευσης. Αναφέρουμε ενδεικτικά την κατανόηση των παρθεναγωγείων ως εστίες μιας πρώιμης φεμινιστικής συνείδησης, στο ρόλο των γυναικών εκπαιδευτικών ως τις πρώτες γυναίκες που άρθρωσαν δημόσιο λόγο, διεκδίκησαν αιτήματα και ίδρυσαν γυναικεία σωματεία και άλλα.

Οι γυναίκες στην κυπριακή ιστοριογραφία στις αρχές του 21ου αιώνα

Αν οι δεκαετίες του 1980 και του 1990 χαρακτηρίστηκαν από ένα πρώτο κύμα βιβλιογραφικών αναφορών γύρω από τη σύγχρονη ιστορία των Κυπρίων γυναικών, οι αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα χαρακτηρίστηκαν από μεγαλύτερη ανάπτυξη—ποσοτική και ποιοτική—της εκδοτικής δραστηριότητας γύρω από τη σχετική ιστοριογραφία. Από τη μια, την περίοδο αυτή συνεχίστηκε η δημοσίευση επετειακών κειμένων, συλλογών από έργα γυναικών, τιμητικές αφιερώσεις και λευκώματα από γυναικείες οργανώσεις ενώ θέματα όπως οι βιογραφίες γυναικών και η ιστορία των γυναικείων οργανώσεων άρχισαν να καταλαμβάνουν κάποιο χώρο στη βιβλιογραφία. Στο μεταξύ, παρεμφερείς μελέτες γύρω από ζητήματα όπως η σχέση του φύλου και των γυναικών με την εθνική ταυτότητα, τον милитарισμό, τη νεωτερικότητα κ.α. εμπλούτισαν τον επιστημονικό διάλογο.

Τέλος, οι αρχές του 21ου αιώνα σημαδεύτηκαν επίσης από κάποιες συνολικότερες ιστοριογραφικές προτάσεις για την ιστορία των Κυπρίων γυναικών.

Στο πλαίσιο αυτό, το 2000 το Λύκειο Ελληνίδων Αμμοχώστου εξέδωσε λεύκωμα για τα 70χρονα του σωματείου (Λύκειο Ελληνίδων Αμμοχώστου 2000) ενώ το 2005 η Μαίρη Πύργου εξέδωσε το βιβλίο *Η Κυπρία* (Πύργου 2005). Το τελευταίο, αν και δεν αφορούσε τη σύγχρονη ιστορία των γυναικών, αλλά την ιστορία των κυπρίων γυναικών στην αρχαιότητα, προορίζονταν ως ο πρώτος τόμος μιας σειράς βιβλίων. Αν και μέχρι σήμερα δεν έχουν εκδοθεί οι άλλοι τόμοι, στο βιβλίο αυτό εκφράζεται η πρόθεση για τη συγγραφή ενός συνολικού αφηγήματος με τέσσερις τόμους για την ιστορία των Κυπρίων γυναικών, από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Ένα χρόνο αργότερα, η Γιώτα Παρασκευά-Χατζηκώστα (2006) δημοσίευσε ένα βιβλίο αφιερωμένο στην πρωτοπόρα εκπαιδευτικό και διανοούμενη, Περσεφόνη Παπαδοπούλου—η οποία ανάμεσα στα άλλα υπήρξε ιδρύτρια γυναικείου σωματείου και εκδότρια της κυπριακής γυναικείας εφημερίδας *Εστιάδες*—με τίτλο *Περσεφόνη Παπαδοπούλου. Ψηφίδες Ζωής*.

Στο μεταξύ, το 2004 δημοσιεύεται ένα αγγλικό βιβλίο από την ακαδημαϊκό και ακτιβίστρια Cynthia Cockburn (2004) με τίτλο *The Line: Women, Partition and the Gender Order in Cyprus*. Η προσέγγιση, αν και δεν είναι ιστορική, εισάγει το ζήτημα της έμφυλης διαφοράς και της σχέσης της με άλλες διαφορές και διχασμούς. Στο πλαίσιο αυτό, η πράσινη γραμμή και τα οδοφράγματα που χωρίζουν την Κύπρο στα δύο δεν συνίστανται σε μια μόνο γεωγραφική γραμμή αλλά είναι επίσης «μια γραμμή μέσα στα κεφάλια μας και στις καρδιές μας» (Cockburn 2004, σ.13) που χωρίζει νοητά το περιεχόμενο και τις σφαίρες δραστηριότητας των αντρών και των γυναικών. Η σχέση αυτή ανάμεσα στην πατριαρχία, τον εθνικισμό και τον милитарισμό, αν και δεν αναλύεται ιστορικά, αποτελεί ένα καινούργιο πεδίο για ιστορική διερεύνηση των συγκεκριμένων σχέσεων.

Στην ίδια παράδοση ανήκει και το βιβλίο της Μαρίας Χατζηπαύλου (Hadjipaniou 2010) που δημοσιεύθηκε λίγα χρόνια αργότερα, το 2010, με τίτλο *Women and Change in Cyprus: Feminisms and Gender in*

Conflict. Η μελέτη αυτή αποτελεί επίσης κοινωνιολογική και όχι ιστορική προσέγγιση για τη σχέση εθνικισμού-μιλιταρισμού-διχοτόμησης και φύλου, αν και περισσότερες αναφορές στην ιστορία σε σχέση με τη μελέτη της Cockburn (2004). Παρομοίως, μια ακόμα έρευνα της Χατζηπαύλου (2004) με τίτλο *Οι γυναίκες των κυπριακών κοινοτήτων: Μια ερμηνευτική προσέγγιση*, αν και επίσης κοινωνιολογική, αγγίζει και ορισμένα στοιχεία για την ιστορία των γυναικών στις παραδοσιακές κυπριακές κοινότητες. Τα έργα της Χατζηπαύλου περιλαμβάνουν την πολύ-κοινοτική διάσταση εξετάζοντας τις γυναίκες στο πλαίσιο όχι μόνο των δύο μεγαλύτερων κοινοτήτων (Ελληνοκυπριακών και Τουρκοκυπρίων) αλλά και τις γυναίκες της Μαρωνίτικης, της Αρμένικης και της Λατινικής κοινότητας.

Το 2008, ο Δημήτρης Χαραλάμπους παρουσίασε μια ανακοίνωση σε επιστημονικό συνέδριο η οποία είχε τίτλο «Φύλο και διδασκαλικός συνδικαλισμός στην αγγλοκρατούμενη Κύπρο (1898-1960)». Ο Χαραλάμπους (2008), κτίζοντας πάνω στη μελέτη του Περσιάνη (1998) και στην ελάχιστη προϋπάρχουσα βιβλιογραφία καθώς και σε πρωτογενείς πηγές, παρέθεσε στοιχεία αναφορικά με τη δράση των πρώτων γυναικών δασκάλων προς την διεκδίκηση των αιτημάτων τους. Επισήμανε επίσης με τη σειρά του την πλήρη απουσία μελετών που να εξετάζουν διαχρονικά την εξέλιξη του γυναικείου ζητήματος στην Κύπρο επισημαίνοντας ότι απουσίαζε εντελώς «ακόμη και μία στοιχειώδης 'αφήγηση' της διαδρομής του τοπικού φεμινιστικού κινήματος» (Χαραλάμπους 2008).

Στο μεταξύ, το 2009 δημοσιεύεται ένα βιβλίο, το οποίο επιχειρεί ένα συνολικό αφήγημα για την ιστορία των Τουρκοκυπρίων γυναικών. Αναφερόμαστε στο βιβλίο της Neriman Cahit (2009) *Turkish Cypriot Women in Historical Perspective*, το οποίο δημοσιεύθηκε στα Τούρκικα και τα Αγγλικά. Σε αυτό η Cahit επιχειρήσε να καταγράψει την κοινωνική ιστορία των τουρκοκυπρίων γυναικών σε διάφορες σφαίρες της κοινωνίας, όπως η μόρφωση, η πνευματική παραγωγή, η καλλιτεχνική δημιουργία καθώς και οι γυναικείες οργανώσεις των Τουρκοκυπρίων, εστιάζοντας στην περίοδο 1878-1974. Αν και πολύτιμο έργο, ένα σοβαρό πρόβλημα του βιβλίου είναι η απουσία λίστας βιβλιογραφικών αναφορών και καταγραφής των πηγών που χρησιμοποιήθηκαν.

Αναφορικά με την Τουρκοκυπριακή κοινότητα, το 2011 δημοσιεύθηκε ένα επιστημονικό άρθρο για την ιστορία των γυναικών από τις ακαδημαϊκούς Hanife Aliefendioğlu, Pambé Behçetoğulları και Selda Alankuş, με τίτλο «When Women Find a Voice: Narratives from North Cyprus on Home, Public Life and Womanhood» (Aliefendioğlu et al. 2011). Το άρθρο καταπιάνεται με την ιστορία των τουρκοκύπριων γυναικών χρησιμοποιώντας την μέθοδο της προφορικής ιστορίας για να εντοπίσει και να αναλύσει τις εμπειρίες των γυναικών της Κύπρου γύρω από θέματα όπως η ιστορία της νεωτερικότητας, της εργασίας, της βίας, του πολέμου και της προσφυγοποίησης. Το άρθρο αυτό είναι σημαντικό όχι μόνο για τις ιστορίες που καταγράφει αλλά και για τη θεωρητική και μεθοδολογική επιθυμία των συγγραφέων του να «ξαναγράψουν» την ιστορία υπό την οπτική των γυναικών.

Την ίδια χρονιά δημοσιεύεται μια μελέτη για τα πρώτα ελληνοκυπριακά γυναικεία σωματεία, από την Αναστασία Σιακαλλή (2011). Η μελέτη, με τίτλο «Γυναικεία σωματεία», δημοσιεύθηκε στο ένθετο «Ενθύμιον» της εφημερίδας Φιλελεύθερος και είναι από τις ελάχιστες στο είδος της, αφού συγκεντρώνει πληροφορίες για τα πρώτα γυναικεία σωματεία σε όλες τις πόλεις της Κύπρου καθώς και για τις γυναίκες που τα στελέχωναν. Επιπλέον, ο Θεοδόσης Πυλαρινός μαζί με την Γιώτα Παρασκευά-Χατζηκώστα (2011)—την οποία συναντήσαμε προηγουμένως στο έργο της για την Περσεφόνη Παπαδοπούλου—δημοσιεύουν ένα ακόμα βιβλίο αφιερωμένο στην Πολυξένη Λοϊζιάς. Το βιβλίο τιτλοφορείται *Πολυξένης Λοϊζιάδος τα έργα* και συγκεντρώνει τα κείμενα της μαζί με μια εισαγωγή για τη ζωή και το έργο της. Ένα χρόνο αργότερα, ένα μικρό βιβλιαράκι γραμμένο από την Κλαίρη Αγγελίδου (2012), ασχολήθηκε με την «προσφορά της γυναίκας στον απελευθερωτικό αγώνα 1955-1959». Παράλληλα, το πέμπτο συμπόσιο Κυπριακής Λαογραφίας ασχολήθηκε με τη γυναίκα στην παραδοσιακή κοινωνία της Κύπρου, τα πρακτικά του οποίου δημοσιεύτηκαν το 2012 με την επιμέλεια της Καλλιόπης Πρωτοπαπά και του Γιάννη Ζέρβα (Πρωτοπαπά-Ζέρβας 2012).

Οι περισσότερες από τις μελέτες που προαναφέρθηκαν ασχολήθηκαν με θέματα όπως η γυναικεία εκπαίδευση, τα γυναικεία σωματεία, προσωπικότητες από τα ανώτερα και μεσαία στρώματα των γυναικών με φιλανθρωπική και εθνική δράση. Ωστόσο, την τελευταία δεκαετία η

βιβλιογραφία αρχίζει να ρίχνει λίγο φως στην ιστορία του γυναικείου κινήματος της αριστεράς και των γυναικών των λαϊκών στρωμάτων. Το 2016, η συγγραφέας Κρίστιαν Αργυρίδου-Χρίστου επιχειρεί ένα συνεκτικό αφήγημα για την ιστορία του γυναικείου κινήματος της αριστεράς με επίκεντρο την πόλη της Λεμεσού στις αρχές του 20ου αιώνα. Το κεφάλαιο αυτό, με τίτλο «Το γυναικείο κίνημα και οι κοινωνικοί αγώνες» (Αργυρίδου-Χρίστου 2016) αναφέρεται στα πρώτα βήματα της οργάνωσης των εργαζομένων γυναικών σε συντεχνίες και τις γυναίκες που οργανώθηκαν στο Κομμουνιστικό Κόμμα Κύπρου και το ΑΚΕΛ και στις Ενώσεις Εργαζομένων Γυναικών που προϋπήρχαν της Παγκύπριας Οργάνωσης Δημοκρατικών Γυναικών (ΠΟΔΓ) και της Παγκύπριας Ομοσπονδίας Γυναικείων Οργανώσεων (ΠΟΓΟ). Ιστορικά σημαντική είναι και η λίστα με τα ονόματα πρωτοπόρων γυναικών του κινήματος της αριστεράς που περιλαμβάνεται στο συγκεκριμένο κεφάλαιο ενώ στο ίδιο βιβλίο περιλαμβάνεται και ένα κεφάλαιο για την Κλειώ Χριστοδουλίδου, από τις πρώτες γυναίκες ιδρυτικά στελέχη του ΚΚΚ. Ένα χρόνο μετά, δημοσιεύθηκε από τη συγγραφέα του παρόντος άρθρου ένα κεφάλαιο με θέμα «Η συγκρότηση του γυναικείου εργατικού κινήματος στην Κύπρο» (Κυρίτση 2017), όπου εξετάζεται η ανάπτυξη του γυναικείου κινήματος της αριστεράς, από τον Κομμουνιστικό Όμιλο Γυναικών του 1926, ο οποίος δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία της Χριστοδουλίδου, μέχρι τις Ενώσεις Εργαζομένων Γυναικών της δεκαετίας του 1940.

Τη δεκαετία του 2010 εμφανίζεται επίσης κάποια βιβλιογραφία που αντιμετωπίζει κριτικά τις εθνοκεντρικές ή εθνικιστικές προσεγγίσεις. Έχουμε ήδη αναφερθεί στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε από τον Όμιλο Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας (AHDR, 2015), με θέμα την εισαγωγή του φύλου στη διδασχή της σχολικής ιστορίας. Η δικαιοδική σκοπιά της συγκεκριμένης μελέτης συμβάλει οπωσδήποτε προς την κατεύθυνση ενός διαλόγου ανάμεσα στην τουρκοκυπριακή και την ελληνοκυπριακή βιβλιογραφία. Λίγο αργότερα, η συγγραφέας του παρόντος άρθρου δημοσίευσε μελέτη για το μισογυνικό λόγο των πρώτων εφημερίδων της Λευκωσίας οι οποίες εκδίδονταν στα τέλη του 19ου αιώνα (Κυρίτση 2018) σε μια περίοδο ανάπτυξης των νέων ιδεών του ελληνικού εθνικισμού και της ανερχόμενης αστικής τάξης. Την ίδια χρονιά δημοσίευσε επίσης ένα κεφάλαιο για τη σχέση μεταξύ φεμινισμού και εθνικισμού όπως εκφράστηκε στη δράση, τα αιτήματα

και το λόγο των πρώτων γυναικείων σωματείων, τα οποία ιδρύθηκαν στη Λεμεσό στα τέλη του 19ου αιώνα με τίτλο «Engendering Nationalism in Modern Cyprus: The First Women's Organizations» (Kyritsi 2018).

Στο μεταξύ, κάποιες εργασίες που φέρνουν στο φως τη γυναικεία ιστορία επειδή την εντάσσουν στη μελέτη ευρύτερων θεμάτων είναι, για παράδειγμα, η δουλειά των Αντωνίου και Σπύρου (2005), με τίτλο *Μικροδουλειές: Παιδική εργασία στην Κύπρο στις αρχές και τα μέσα του 20ου αιώνα*. Η συγκεκριμένη εργασία περιέχει σημαντικές πληροφορίες για τα κορίτσια που εργάζονταν ως δόκιμες σε εργαστήρια χωρίς αμοιβή, για να μάθουν «την τέχνη», όπως ήταν τα εργαστήρια των μοδιστρών, της υφαντουργίας και των αργαλειών ή τα εργαστήρια της αγγειοπλαστικής. Περιλαμβάνονται, επίσης, ιστορικές πληροφορίες για τα ανήλικα κορίτσια φτωχών οικογενειών που δούλευαν ως «δούλες» ή «ψυχοκόρες» σε σπίτια εύπορων οικογενειών (Αντωνίου & Σπύρου, 2005;20), τα οποία ήταν πολύ συχνά κάτω των δέκα χρόνων και εργάζονταν από το πρωί ως το βράδυ χωρίς διακοπή και χωρίς καθόλου μισθό, με μόνη υποχρέωση των εργοδοτών τους να τους παρέχουν τροφή και να τους δώσουν κάποια προίκα όταν θα έρχονταν σε ηλικία γάμου (Αντωνίου & Σπύρου, 2005; 21). Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως αυτή η κατηγορία κοριτσιών και γυναικών βίωναν συχνά σεξουαλική παρενόχληση και βία από τα αφεντικά τους, κάτι που αν κατέληγε σε εγκυμοσύνη τις οδηγούσε στον κοινωνικό αποκλεισμό, την πορνεία και τη φτώχεια.

Επιπλέον, στη βιβλιογραφία γύρω από την κοινωνική ιστορία της Κύπρου εντάσσονται και μελέτες για το εργατικό κίνημα οι οποίες αναφέρονται ανάμεσα στα άλλα στην ιστορία των εργατριών ή του εργατικού γυναικείου κινήματος. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσεται, για παράδειγμα, το άρθρο του Αλέξη Ράπα «The Labor Question in Colonial Cyprus, 1936–1941: Political Stakes in a Battle of Denominations» (Rappas 2009) το οποίο αφορά δύο απεργίες που έγιναν στην Κύπρο τη δεκαετία του 1930· η μία εκ των δύο—η οποία έγινε το 1938 και ήταν μια από τις σημαντικότερες απεργίες της εποχής—πραγματοποιήθηκε εξ ολοκλήρου από γυναίκες εργάτριες στο υφαντουργείο Π. Ιωάννου στην Αμμόχωστο. Επιπρόσθετα, ένα άλλο πρωτοποριακό κείμενο είναι η μελέτη του Αντρέα Παναγιώτου με θέμα την «Ανίχνευση της

κοινωνικής ιστορίας του ερωτισμού στην Κύπρο τον 20ο αιώνα» (2015), το οποίο μέσα από την προσέγγιση ενός νέου θέματος, όπως ο ερωτισμός κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα, το κείμενο περιέχει εξαιρετικές παρατηρήσεις για την ιστορία των έμφυλων σχέσεων, τις «θηλυκές» και «αρσενικές» σφαίρες και κουλτούρες. Τέλος, η μελέτη την οποία επιμελήθηκε ο ιστορικός Πέτρος Παπαπολυβίου (2012) με τίτλο «Οι Κύπριοι εθελοντές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: Τα μητρώα, οι κατάλογοι και ο φόρος αίματος», παρά το ότι στον τίτλο ακολουθεί τη συνηθισμένη πρακτική της αποκλειστικής χρήσης του αρσενικού γένους («εθελοντές») συντείνουντας σε πρώτη φάση στην μη ορατότητα των γυναικών εθελοντριών, περιλαμβάνει ωστόσο κατάλογο στις Κύπριες που υπηρέτησαν στο βρετανικό στρατό. Η αναφορά αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία αφού η ιστορία των εθελοντριών στο Β' Π.Π. είναι ένα από τα θέματα της σύγχρονης ιστορίας των γυναικών που παραμένουν ανεξερευνήτα.

Τέλος, μια πολύ πρόσφατη έκδοση είναι το βιβλίο της πολιτικού και νομικού, Ανδρούλας Βασιλείου, που εκδόθηκε το 2019, με τίτλο *Γυναίκα της Κύπρου: Ενός αιώνα διαδρομή* (Βασιλείου 2019). Στο βιβλίο η συγγραφέας επιχειρεί κατά τα λόγια της την «καταγραφή, σε συλλογικό επίπεδο, της ζωής των γυναικών της Κύπρου, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, προς εξυπηρέτηση και προώθηση των γυναικείων αγώνων, για ίση μεταχείριση και ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες» (Βασιλείου 2019; 16). Όπως σημειώνει, το κίνητρο για τη συγγραφή του βιβλίου ήταν οι προσωπικές της εμπειρίες (Βασιλείου 2019; 17) που την οδήγησαν να ενδιαφερθεί και να ασχοληθεί με το θέμα αυτό. Το υλικό του βιβλίου στηρίζεται σε προσωπικές συνεντεύξεις γυναικών καθώς και αρχειακά έντυπα. Παρότι το βιβλίο δεν ακολουθεί τα σύγχρονα ακαδημαϊκά πρότυπα σε σχέση με τον τρόπο που παρατίθενται οι ιστορικές πηγές, ωστόσο, το ιστορικό αφήγημα τεκμηριώνεται με αναφορές σε συνεντεύξεις ή μέσα από την αναφορά σε συγκεκριμένα αρχειακά έγγραφα που παρατίθενται ως παραρτήματα στο τέλος.

Επιπλέον, αν και δεν αποτελεί ιστοριογραφική πρόταση για ένα συνολικό αφήγημα της ιστορίας των γυναικείων αιτημάτων ή των γυναικείων οργανώσεων στην Κύπρο—τουλάχιστον όχι για την περίοδο πριν από το 1960—το βιβλίο προσφέρει πλούτο πληροφοριών για την κοινωνική ιστορία των γυναικών στην Κύπρο του 20ου αιώνα. Αναφέρεται επίσης σε διάφορες κοινωνικές κατηγορίες

γυναικών. Πέραν των μορφωμένων γυναικές και των γυναικών που προέρχονταν από αστικές και εύπορες οικογένειες, η Βασιλείου καταγράφει στοιχεία για τις γυναίκες της υπαίθρου και τις γυναίκες των πόλεων, τις αγρότισσες και τις εργάτριες—περιλαμβανομένων σημαντικών επαγγελμαμάτων όπως οι μαμμούδες, οι υπηρέτριες, οι εργάτριες γης, οι ράπτριες, οι υφάντριες και άλλες ενώ αναφέρεται επίσης στην ιστορία των γυναικείων οργανώσεων κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα.

Επίλογος

Κλείνοντας, παρά τη λιγοστή βιβλιογραφία που αναλύει και εξειδικεύεται στη σύγχρονη ιστορία των γυναικών στην Κύπρο, μεγάλος αριθμός πρωτογενούς υλικού, αρχειακών πηγών, εφημερίδων, ανακοινώσεων, λευκωμάτων, προσωπικών αρχείων, μαρτυριών, φωτογραφιών και ιδιωτικής αλληλογραφίας παραμένουν ανεξερευνήτα. Αφετέρου, παρά τις ελλείψεις στη βιβλιογραφία που εξειδικεύεται σε ζητήματα ιστορίας των γυναικών, η βιβλιογραφία που ασχολείται ευρύτερα με την κοινωνική και έμφυλη ιστορία της Κύπρου—είτε εκ μέρους του ιστορικού κλάδου, είτε από παρεμφερείς κλάδους όπως η κοινωνιολογία, η ανθρωπολογία, οι σπουδές φύλου κ.α.—αποτελεί πολύτιμο υλικό για την «ανακάλυψη» αυτής της ιστορίας. Στο πλαίσιο αυτό, η ανάπτυξη των γυναικείων σπουδών και των σπουδών φύλου στην Κύπρο τα τελευταία χρόνια, με την εγκαθίδρυση το 2008 της έδρας της UNESCO για την Ισότητα και την Ενδυνάμωση των Φύλων στο Πανεπιστήμιο Κύπρου και της ερευνητικής μονάδας «Κέντρο Σπουδών Φύλου» στο ίδιο πανεπιστήμιο καθώς και η όλο και μεγαλύτερη επιρροή των σπουδών φύλου γενικότερα στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές σπουδές δεν φαίνεται να έχει ακόμα συνδιαλλαγή σημαντικά με την ιστορία των γυναικών και του φύλου ως ερευνητικό αντικείμενο. Παράλληλα, η παραδοσιακή ιστοριογραφία δεν φαίνεται να έχει συνδιαλλαγή από πλευράς της με τη διάσταση του φύλου. Νομίζουμε ότι ένας τέτοιος διάλογος θα άνοιγε τους ορίζοντες και της ιστορικής επιστήμης αλλά και των σπουδών φύλου προς την κατανόηση της ιστορίας της κυπριακής κοινωνίας αλλά και του χαρακτήρα των σύγχρονων έμφυλων ανισοτήτων.

ΕΛΛΗΝΟΦΩΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδέλα, Ε. και Ψαρρά, Α. (1997). Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών. Στο Αβδέλα, Ε., και Ψαρρά, Α., (επιμ.) (1997) *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.σ. 15-119).
- Αγγελίδου, Κ. (2012). *Η προσφορά της γυναίκας στον απελευθερωτικό αγώνα 1955-1959*. Λευκωσία: Αιγαίον.
- Αντωνίου, Λ. – Σπύρου, Σ. (2005). *Μικροδουλειές: Παιδική εργασία στην Κύπρο στις αρχές και τα μέσα του 20ου αιώνα*. Λευκωσία: Κέντρο Μελέτης της Παιδικής και Εφηβικής Ηλικίας.
- Αργυρίδου-Χρίστου, Κ. (2016). Το γυναικείο κίνημα και οι κοινωνικοί αγώνες. Στο *Λεμεσός: Η θάλασσα και η παπαρούνα*. Λεμεσός: Κρίστιαν Αργυρίδου-Χρίστου. σ.σ. 257-287.
- Αργυρίδου-Χρίστου, Κ. (2016). Κλειώ Χριστοδουλίδου – Ιωαννίδου. Μια ηρωική μορφή του λαϊκού μας κινήματος. Στο *Λεμεσός: Η θάλασσα και η παπαρούνα*. Λεμεσός: Κρίστιαν Αργυρίδου-Χρίστου. σ.σ. 303-312.
- Βασιλείου, Α. (2019). *Γυναίκα της Κύπρου. Ενός αιώνα διαδρομή*. Λευκωσία: Εν τύποις.
- Cassia, P. S. (1994) Γαμήλια πολιτική. Στρατηγικές χρήσεις της προίκας σ' ένα κυπριώτικο χωριό. Στο *Οικογένεια και περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σ. 131-168.
- Κυρίτση, Θ. (2017). Η συγκρότηση του γυναικείου εργατικού κινήματος στην Κύπρο. Στο ΙΝΕΠ (Ινστιτούτο Ερευνών Προμηθείας) (επιμ.) *Οι κρίσιμες δεκαετίες 1940 και 1950: Διακοινοτικές και ενδοκοινοτικές σχέσεις στην Κύπρο*. Λευκωσία: ΙΝΕΠ.
- Loizos, P. (1986). Αλλαγές στη Δομή της Κοινωνίας. Στο *Κυπριακά, 1878-1955*. Λευκωσία: Κύπρος.
- Λοϊζιάς,, Π. (2011α). Η Δούλη Κύπρος. Στο Πυλαρινός, Θ. & Παρασκευά-Χατζηκώστα, Γ. (επιμ.) *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα Έργα*. Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, σσ. 310-346
- Λοϊζιάς,, Π. (2011β). Πατριδογραφία Κύπρου. Στο Πυλαρινός, Θ. & Παρασκευά-Χατζηκώστα, Γ. (επιμ.) *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα Έργα*. Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, σσ. 347-382.

- Παπαπολυβίου, Π. (2012). *Οι Κύπριοι εθελοντές του Β' Παγκοσμίου πολέμου: Τα Μητρώα, οι Κατάλογοι και ο Φόρος του Αίματος*, Λευκωσία: Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού, Πολιτιστικές Υπηρεσίες – Επιτροπή Καταρτισμού και τήρησης Μητρώου Κυπρίων Εθελοντών Β' Παγκοσμίου πολέμου.
- Παρασκευά-Χατζηκώστα, Γ. (2006). *Περσεφόνη Παπαδοπούλου*. Ψηφίδες Ζωής. Λευκωσία: Εν Τύποις.
- ΠΕΟ (1991). *ΠΕΟ 50 Χρόνια*. Λευκωσία: Printco.
- Περό, Μ. (1995). Εισαγωγή. Στο Georges Duby και Michelle Perrot (Επιμ.). *Γυναίκες και Ιστορία. Πρακτικά Συμποσίου*. Ελλ. μτφρ: Κατερίνα Καρλαύτη και επιμ. Ελλ. έκδοση: Βάσις Τσοκόπουλος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 11-16.
- Περό, Μ. (1986). Η ιστορία των γυναικών είναι η ιστορία της σχέσης των φύλων. Στο *Δίνη*, φεμινιστικό περιοδικό 1, σ.77.
- Περσιάνης, Κ. Π. (1998). *Ιστορία της εκπαίδευσης των κοριτσιών στην Κύπρο*. Λευκωσία: Περσιάνης.
- Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων (1950). *Τα είκοσι πέντε έτη της πνευματικής αδελφότητας Ελληνίδων Κύπρου 1925-1950*. Εκδ. Πνευματική Αδελφότης Ελληνίδων, Λευκωσία.
- ΠΟΓΟ (1980). *ΠΟΔΓ-ΠΟΓΟ 30 χρόνια*. Λευκωσία: ΠΟΓΟ.
- Πρωτοπαπά, Κ. & Ζέρβας, Γ. (επιμ.) (2012). *Πρακτικά Ε' συμποσίου Κυπριακής Λαογραφίας: Η γυναίκα στην παραδοσιακή κοινωνία της Κύπρου*. Λευκωσία: Λαογραφικός Όμιλος Λεμεσού.
- Πυλαρινός, Θ. και Παρασκευά-Χατζηκώστα, Γ. (2011) *Πολυξένης Λοϊζιάδος, Τα Έργα*. Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, σ. 37-304.
- Πύργου, Μ. (1988). *Μητριαρχία, Πατριαρχία...* Λευκωσία: Μαίρη Πύργου.
- Πύργου, Μ. (2005). *Η Κυπρία*. Τόμος Α', Λευκωσία: Pyrgos Public Relations.
- Ράγκου, Ε. (1984). Η γυναίκα της Κύπρου το 18ο και 19ο αιώνα. Στο *Η Ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*. Λευκωσία: Δήμος Λευκωσίας, σ.σ. 107-120.
- Σιακαλλή, Α. (2011). Γυναικεία Σωματεία. Στο περιοδικό *Ενθύμιον*, Τεύχος 6. Λευκωσία: Εφημερίδα Φιλελεύθερος.
- Τσίχλη-Αρώνη, Κ. (1986). Η Σχολή των Annales. Στο Καίτη Τσίχλη-Αρώνη, *Σχολές και μέθοδοι ιστορίας και ιστοριογραφίας*. Αθήνα: Ε. Αναστασίου, σ.81-91.

- Χαραλάμπους, Δ. (2008). «Φύλο και διδασκαλικός συνδικαλισμός στην αγγλοκρατούμενη Κύπρο (1898- 1960)». Στο *Εκπαίδευση και κοινωνική δικαιοσύνη, Πρακτικά 5ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, Πάτρα 3-5 Οκτωβρίου 2008, 1-22.
- Χατζηγιάννου, Κ. (1982) «Ο θεσμός της προίκας: Σύνομη ιστορική ανάλυση και ερμηνεία» *Λαογραφία Κύπρου* 12 (32), 1-8.
- Χατζηπαύλου, Μ. (2004). *Οι γυναίκες των κυπριακών κοινοτήτων: μια ερμηνευτική προσέγγιση*. Λευκωσία.
- Χάφτον, Ο. (2003). Εισαγωγή. Στο *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*. Αθήνα: Νεφέλη, σ.13-39.
- Χρυσανθή Λούλλα & Χρυσανθής Κύπρος (1997). *Τιμή στην Μαρία Π. Ιωάννου. Η πνευματική δέσποινα της Αμμοχώστου*. Λευκωσία: Έκδοση του περιοδικού «Πνευματική Κύπρος».
- Ζιτσαία, Χρυσάνθη (1972). *Κύπριες λογοτέχνιδες: μελέτη*. Θεσσαλονίκη: Μ. Τριανταφύλλου.

ΤΟΥΡΚΟΦΩΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aliefendioğlu, H., Behçetoğulları, P. & Alankuş, S. (2011). Kadınlar Dile Gelince: Kuzey Kıbrıs'tan Ev, Kamusal Yaşam ve Kadınlık Halleri Üzerine Anlatılar [When Women Find a Voice: Narratives from North Cyprus on Home, Public Life and Womanhood]. *Kültür ve İletişim*. 14(2): 133-158.
- Azgın, F. (1998). *Ulviye Mithat ile Feminist Buluşma* [Φεμινιστική συνομιλία με την Ulviye Mithat]. Λευκωσία: Meral Tekin Birinci Vakfi ve Kıbrıs Türk Üniversitesi Kadınlar Derneği.
- Dedeçay, S. S. (1985). *Viktorya İslam İnas Sanayi Mektebi ve Kıbrıslı Türk Kadınının Hakları (1902–1985)* [Το Παρθενάγωγείο Βικτωρία και τα Δικαιώματα των Τουρκοκύπριων Γυναικών (1902–1985)] Λευκωσία: Kıbrıs Postası Basımevi.
- Derleyen-Selma, Y. S. (1986). *Pembe Marmara'dan Şiirler (1944-1984)*. Άγκυρα.
- Mithat, U. (1935). «Κίβρις καδινλίğίνα». *Ses*. Τεύχος: 29 Απριλίου 1935.

ΑΓΓΛΟΦΩΝΗ ΚΑΙ ΓΑΛΛΟΦΩΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- AHDR (Association for Historical Dialogue & Research), (2015). *How to introduce gender in history teaching*. AHDR, Nicosia.
- Aimin, Z. (2002). *The Origins of the African American Civil Rights Movement, 1865-1956*. New York: Routledge.
- Anthias, F. (1989). Women and Nationalism in Cyprus. In Anthias, F. – Yuval-Davis, N. (eds.). *Woman-Nation-State*. UK: Palgrave Macmillan.
- Anthias, F. – Yuval-Davis, N. (eds.) (1989). *Woman-Nation-State*. UK: Palgrave Macmillan.
- Argyrou, V. (1996) *Tradition and Modernity in the Mediterranean: The Wedding as Symbolic Struggle*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauer, P (2015). Gerda Lerner | biography - Austrian-born American writer and educator. In *Britannica.com*. Retrieved November 10, 2015.
- Beard, M. (1946). *Woman as Force in History*. New York: Macmillan
- Beddoe, D. (1983). *Discovering Women's History: A Practical Manual*. UK: Pandora Press
- Braudel, F. (1991-1998). *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας*. Τόμοι 1-3. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.
- Braudel, F. (1995-1998). *Υλικός πολιτισμός, οικονομία & καπιταλισμός (15ος και 18ος αιώνας)*. Τόμοι 1-2. Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας Ελλάδος.
- Bridenthal, R. και Koonz, C. (eds) (1977). *Becoming visible. Women in European History*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Cahit, N. (2009). *Turkish Cypriot Women in Historical Perspective*. Cyprus: Turkish Cypriot Association of University Women & Limassol Turkish Co-operative Bank Ltd, 167-173.
- Cassia, P. S. (1985). Some implications of the changes to the house and social space in Cyprus. In *Chypre: La Vie Quotidienne a Chypre de l'antiquite a nos jours*. Musee de l'Homme, pp 175-186.
- Clark, A. (1919). *Working Life of Women in the Seventeenth Century*. London: Routledge.

- Davis, N. Z. and Conway, J. K. (1981). *Society and the Sexes: A Bibliography of Women's History in Early Modern Europe, Colonial America and the United States*. New York: Garland Publishing
- De Beauvoir, S. (1949). *Le deuxième sexe*. Paris: Gallimard.
- DeBenedetti, C. (1990). *An American Ordeal: The Antiwar Movement of the Vietnam Era*. New York: Syracuse University Press.
- De Pisan, C. (2008). *Le Livre de la Cité des Dames*. Paris: Stock.
- Faragher, J. M. and Howe, F. (eds) (1988). *Women and Higher Education in American History: Essays from the Mount Holyoke College Sesquicentennial Symposia*. New York: W. W. Norton.
- Flexner, E. (1959). *Century of Struggle: The Woman's Rights Movement in the United States*. Cambridge: Harvard University Press.
- Frey, L., Frey, M. and Schneider, J. (1982). *Women in Western European History: A Select Chronological Geographical and Topical Bibliography from Antiquity to the French Revolution*. Westport: Greenwood Press.
- Fairburn, M. (1999). *Social History: Problems, Strategies and Methods*. New York: St. Martin's Press.
- Guilbert, M. (1966). *Les femmes et l'organisation syndicale avant 1914*. Paris: CNRS.
- Hadjipavou, M. (2010). *Women and Change in Cyprus, Feminisms and Gender in Conflict*. London – New York: I.B. Tauris Publishers.
- Kyritsi, T. (2018). Engendering Nationalism in Modern Cyprus: The First Women's Organizations. In Thekla Kyritsi and Nikos Christofis (eds). *Cypriot Nationalisms in Context: History, Identity and Politics*. Palgrave Macmillan.
- Lerner, G. (1975) Placing women in history: Definitions and challenges. In *Feminist studies*. 93(1/2): 5-14.
- Lerner, G. (1986). *The Creation of Patriarchy*. New York: Oxford University Press.
- Mosse, G. L. (1996). *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*. New York: Oxford University Press.
- Olwen Hutton (1983). Women in History: Early Modern Europe. *Past & Present*, No. 101, Nov. 1983, pp. 125-141.

- Peristiany, J. (1965). Honour and Shame in a Cypriot Highland Village. In *Honour and Shame: The Values of Mediterranean Society*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Perrot, M. (2006). *Mon histoire des femmes*. Paris: Seuil.
- Pinchbeck, I. (1930). *Women Workers and the Industrial Revolution, 1750-1850*. London: George Routledge.
- Porter, R. (1996). The Joy of Pecs. *The New Republic*. Issue 10 June 1996, pp. 38-39.
- Pyrgos, M. (1993). *The Cypriot Woman at a Glance*. Nicosia: Proodos Ltd.
- Rappas, A. (2009). 'The Labor Question in Colonial Cyprus, 1936-1941: Political Stakes in a Battle of Denominations', *International Labor and Working-class History*, 76:194-216.
- Rose, S. (2010). *What is gender history?* Cambridge: Polity Press.
- Rowbotham, S. (1973). *Hidden from history*. London: Pluto Press.
- Scott, J. W. (1988). *Gender and the Politics of History*. New York: Columbia University Press.
- Scott, J. W. (1986). Gender: A Useful category of historical analysis. *American Historical Review* 91: 1053-75.
- Smith, B.G. (2000) *The Gender of history: Men, women and historical practice*. U.S.A.: Harvard University Press.
- Stenton, D. (1957). *English Woman in History*. Boston: Allen & Unwin.
- Thompson, E. P. (1991). *The Making of the English Working Class*. Toronto: Penguin Books.
- Vassiliadou, Myria (1997). 'Herstory': The missing woman of Cyprus. *The Cyprus Review*. Vol. 9, No. 1, pp. 95-120.
- von Eschen, Penny M. *Race Against Empire: Black Americans and Anti-colonialism, 1937-1957*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1997.
- Walters, M. (2005). *Feminism: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Loizou, P. (1976) 'Changes in Property Transfer among Greek-Cypriot Villagers', *ManNS*, vol. 10, 503-23.